

ж-5876

1931 г. 9

Книжка IX

Вересень, 1931

5.876

ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ

МІСЯЧНИК

І. Димерець. Перекоп. Г. Шкурупій. Монгольські оповідання. Д. Чепурний. „Кзил Юлдус“. В. Атаманюк. Тринадцятий сніп. І. Семиволос. Протока. П. Вуєк. Будконтора. Г. Косяченко. Одчиний семафори...

І. Ле. Як я працюю над „Романом міжгір'я“. Л. Підгайний. Від попутника до спільника. Г. Аврутіс. Короткозорість чи шкідництво?

Бібліографія.

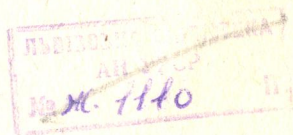
ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ

МІСЯЧНИК

КНИЖКА ІХ, ВЕРЕСЕНЬ 1931

ВИДАННЯ РІК ПОСТИЙ



ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

1931.12
Фрм. 117
18/11 50



Перекоп.

Небо чорне — вакса.

Холод.

Туман.

Муть.

І в ніч,

що гарматами брязкала,

Червоні

рушили

в путь.

Стогне Сиваш

у бурунах,

Хвилями

котиться

свист.

Наче

розгублена

шхуна,

Тоне

підірваний

міст.

Хлюпають

холодом

води,

Б'ють

в кам'яні береги.

Чоти

останнім

походом

Знищать

ущент

ворогів.

Вітер

шрапнелиться

в груди,

В груди

міцні — мур.

Голос

майнув

серед гуду:

— Вище знамена!..

Штурм!

Лавами

линули роти,

Запалом

сповнені

вщерть.

Під копитами

кінноти

Білих

чекала

смерть..

Десь

кулемет

та —

та —

кав:

— Атака,

атака,

атака.

Коні

на повнім

розгоні.

Полум'я.

Дим.

Мерці.

Білих

розбити

загони!

Вгору

прапори,

бійці!

Падали

сотнями

трупів, —

Кінь

нас

по них носив...

Сонце

вставало

у муках,

Кров'ю

вмивало
 списи.
Розходились
 вдалеч
 тумани
Вітер
 підстрелений
 змовк.
Ліг над просторами
 ранок —
Наші взяли Перекоп.

Про тих,
 що згубились у бурях,
Про тих,
 що за Ради лягли,
Громами
 нових
 Дніпробудів
Слава
 невпинно
 гримить.

Пронеслись, мов коні криваві часи,
Розвіялось вітром удаlech, як попіл,
На зміну прийшли будівничі бої —
Ударних робіт — Перекопи.
Де хляли руїни забуті, глухі,
Де було пустельно, розтерзано, мертво,
Підноситься прапором голос гудків, —
Веселим мотивом гудуть кілометри.
І там, де колись проливалася кров
Невтомних героїв за наше майбутнє,
Зросли непохитні фаланги будов,
Заводи піднеслись могутні.
Зросли Дніпрецьстани нової доби,
Шатури,

 Загеси
 в бетонній одежі.
І там, де орали плугом діди —
Шматує
 трактор
 межі.

І як не радіти цим буряним дням,
І як не співати пісень будівничих,
Коли прокладає майбутньому шлях
Ударна

доба

П'ятирічки!

Ігор Димерець.

Монгольські оповідання.

Кар'єра «святого».

Можна битися об заклад, що Гобі — одна з кращих пустель для кар'єри будь-якого «святого», бо в ній є можливість відбутися піст не лише протягом тридцяти днів і ночей, а при бажанні багато довший, зважаючи на останні рекордні цифри та на завзяття відповідних ексцентричних спортсменів.

Проте цей спорт в Гобі не розвинений.

Останнім часом зовсім не трапляється охочих жити ящірками та акридами. Місіонери воліють подорожувати з грамофонами й усім потрібним, вважаючи, що добре харчове озброєння лише сприяє успіхам релігії.

Останній гобійський «святий», — «преподобний» Пикосвят, — був викритий найганебнішим чином і був змушений відмовитись од свого спорту, хоч на меті він мав побити найостанніший рекорд постіння.

Трапилось це так.

«Преподобний» Пикосвят, чернець кяхтинської церкви, що стоїть на самому кордоні Монголії, одного разу вирішив побити всі рекорди всіх «святих» рекордсменів, що були досі.

Спочатку він дав слово цілий рік проходити на руках ногами вгору.

Але перші ж його спроби стати догори ногами викликали обурення в тихому стаді парахвіян і гнів церковного голови, що наклав на нього важку покуту за непристойне поведження в п'яному вигляді перед лицем церкви.

Останнє обвинувачення було цілком недоречне, бо «преподобний» Пикосвят був тверезий, як монгольський тарбаган, і це неправдиве обвинувачення ще більше спонукало його довести свою «святість».

Після цієї невдачі «преподобний» Пикосвят, довго обмірковуючи всі способи, нарешті спинився на ходінні. Він ухвалив ходити без перестану з одного кінця вулиці в другий, щоб цим привернути увагу й пошану до своєї особи.

Але ходіння незабаром стомило «преподобного» отця і в нього знайшовся конкурент, що раніш за нього міг дістати чин

«святого». Це був кяхтинський поштар-листоноша, який до речі був найпаскудніша вівця церковної пастви. Такий конкурент був непереможний, і він викликав небажані розмови серед парохвіян, які тільки те й робили, що знаходили підстави, щоб зупинити ходіння «преподобного» Пикосвята й поговорити з ним на дрібні буденні теми.

Довелось і цей спосіб відкинути.

«Преподобний» Пикосвят тоді вирішив сісти на паперті церкви й читати вголос молитов безперервно зранку до вечора. Сидіти вже було краще, як ходити, і не так втомлювало.

Але й тут знайшовся конкурент. Це був жебрак, юродивий Юхим Псалтирак, що йому було просто за іграшку прочитати безліч молитов, навіть не продихнувши.

«Преподобний» Пикосвят спочатку був вирішив з честю витримати змагання. Арбітрами були ті самі парохвіяни, що приходили й годинами дивились на обох спортсменів, підраховуючи кількість молитов і перевіряючи швидкість читання за годинником. «Преподобний» Пикосвят на таку ретельність парохвіян навіть не сподівався, його була образила така недовіра, що жебрак Юхим Псалтирак, мовляв, може перемогти його, вченого.

Напрочуд виявилось, що Юхим Псалтирак знає 375 молитов і, коли йому не вистачає, може на біс прочитати власноутворену, в той час, як у «преподобного» Пикосвята кількість молитов не доходила навіть до сотні. Крім того, залізна коробочка жебрака безупинно наповнялась мідяками й сріблом, а капелюх Пикосвята лежав без жадної уваги.

Нарешті останній випадок переповнив капелюх терпіння «преподобного» Пикосвята.

Його колишній конкурент поштар одного разу підійшов до Пикосвята, уважно послухав, як той читає, голосно похвалив за ретельність і поклав йому до капелюха новенький срібний карбованець. Це так здивувало «преподобного» отця, що він дуже ретельно читав свої молитви цілий день і трохи не випередив свого конкурента жебрака.

Увечорі на Пикосвята чекало гірке розчарування.

Коли він цокнув карбованцем об камінь паперти, карбованець видав звук, як олив'яний гудзик.

Він був фалшивий. Він не сміявся веселим срібним сміхом щирого срібла, він був потворний, як верблюд, і його стук нагадував стук осячого копита об дерев'яний поміст. Більше знушання годі було придумати.

«Преподобний» Пикосвят, обурений до глибини душі, негайно кинув це змагання з жебраком і довгий час ходив без діла, плакаючи в серці гірке незадоволення.

Одного, разу Юхим Псалтирак підійшов до нього й запро-

понував третину своїх прибутків з умовою, щоб змагання продовжувалось. Справа в тому, що прибутки жебрака, коли зупинилось молитовне змагання, дуже занепали. Але Пикосвят погордливо відмовився од такої нечесної угоди.

Незабаром «преподобний» отець вирішив віддалитися до близької від Кяхти сопки і там заслужити собі постом чин «святого».

Кілька днів голсдував «преподобний» Пикосвят, але до його житла в печері не приходив жаден доброзичливий паракхвіянин. Лише здорові чорні монгольські собаки іноді прибігали до печери.

На жаль, наш Пикосвят не був людина хоробра й не міг наслідувати «святих», що знесиленою голодом рукою пестили левів і тигрів, проте він був згодний битися об заклад, що попестити монгольського собаку й вони б не відважились.

Коли згряя собак, що прийшла на прощу, трохи не з'їла «преподобного» Пикосвята, пропонуючи в цей найшвидший спосіб стати йому «святим», він мав мужність відмовитись од такого легкого способу й довго бився з собаками здоровенним дрючком, поки в них відпала охота до Пикосвятового м'яса. Вони пішли геть, вирішивши, що Пикосвят не такий вже смачний; щоб ризикувати своїми черепами. Як кажуть, гра не була варта свічок.

Паракхвіяни, довідавшись, що Пикосвят постить на сопці в печері, були навіть здивовані з такої обмеженої фантазії «преподобного» отця.

Під боком майже, верст шістсот на південь, була Гобі, справжня пустеля, де він міг одразу стати «святим», а він вибрав якусь звичайнісіньку сопку!

Ці розмови й надумили «преподобного» Пикосвята поселитися в пустелі, коло торговельного шляху від Улан-Батора до Калгана.

Він розташувався близько кринички, і каравани купців поставали йому їжу.

Треба сказати, що «преподобний» Пикосвят навіть і на думці не мав покуштувати, які на смак акриди та ящірки. На його думку й глибоке переконання, жаден грішник, а не тільки «святий» не побажав би забруднити свої вуста такою нечистою їжею.

Улітку в Гобі почалася спека й криничка висохла. Бідний Пикосвят трохи не помер, чекаючи на черговий караван.

Коли караван прийшов, він застав Пикосвята в дуже сумному стані. Купцям довелося ножем розтиснути зуби «святому» і влити туди трохи свяченої води, поки він не очунав.

Відїжджаючи, купці лишили йому трошки їжі й дві пляшки свяченої води.

З цього моменту й починається справжня кар'єра Пикосвята, як «святого».

Одного разу до юрти «святого» приїхав верхи старий монгол. Він пустив коня блукати, а сам завітав до «святого».

Привітавшись, він сів на циновку в юрті Пикосвята, вийняв з чобота довгу люльку, набив її дунзою, що на думку досвідчених курців нічого спільного не має з тютюном, і зо смаком закупив.

Пикосвят розпочав довгу проповідь про релігію, бажаючи повернути монгола до християнства. Але монгол сидів спокійно, як статуя бурхана, і нічого не розумів.

Тоді Пикосвят почав розмовляти з ним на мигах.

Це трошки розворушило байдужого монгола й він почав посміхатися, коли миги Пикосвята виходили дуже кумедні.

Пикосвят підіймав палець, показуючи на небо, і казав:

— Бог!

— Богдо! Богдо! — охоче згоджувався монгол.

Тоді «преподобний» отець став навколішки і почав христитись. Це зовсім розвеселило монгола. Він навіть підвівся з циновки і, б'ючи себе руками по колінках, зареготав.

«Преподобний» отець перестав христитись і деякий час сидів мовчки, обмірковуючи, як вийти йому з цього прикрого становища.

Нарешті йому спала геніяльна думка.

Він дістав пляшку з свяченою водою й простягнув її монголові, показуючи другою рукою на небо.

— Бог! Свята!

— Богдо! Богдо! — відповів монгол, охоче взяв пляшку й притулив її до рота.

Він трохи одпив і, проковтнувши, з задоволенням кречнув.

— Сайн байна! Дуже добряча «свята» вода! — заговорив монгол.

Потім знову випив і зі смаком сплюнув на рясу «преподобного» отця Пикосвята.

— Чудесна вода!

— «Божественна» вода!..

Отець Пикосвят з задоволенням стежив, як монгол поволі входить в курс «божественної» науки.

— «Свята» вода! — нарешті промовив монгол і, весело посміхаючись, передав порожню пляшку Пикосвятові.

Незабаром у монгола з'явився чудовий настрій, він почав голосно сміятись, обнімати «преподобного» отця й щось веселе наспівувати.

Потім він вийшов з юрти й, коли побачив навколо себе гарячу широку рівнину, розмахнув руками й промовив:

— Іх!.. — ударивши ногою об землю.

Потім монгол закрутився, як навіжений. Йому було дуже

весело. Він почав присідати, крутитись, підстрибувати й виробляти ногами такі па, що на нього позаздрила б будь-яка прима академічного балету.

— Гоп! Гоп!—вигукував монгол, викидаючи наперед ногами.

Навіть монголів кінь підійшов до юрти подивитися, що сталося.

Кінь був дуже здивований. Він весело засміявся, коли побачив карколомні викрутаси свого господаря. Він навіть хтів узятися передніми ногами за боки, як це роблять люди, коли сміються, але через те, що він був лише кінь, йому це не вдалося.

— Іх-ха-ха!—весело, до болю в животі, сміявся кінь.

— У-ха-ха!—вигукував його господар.—Гіп! Гоп!..

Потім монгол з розгону скочив на свого коня й помчав пустелею, як вихор, поки не зник з очей «преподобного» отця Пикосвята.

Другого дня до юрти «святого» у високих малахаях під'їхало кілька монголів. Вони всі наввипередки почали просити в нього «святої» води. Але Пикосвят був мудрий отець і дав їм зрозуміти, що для бога нічого не робиться за кпигріш. Бог також вимагає нагороди.

Розчаровані монголи повернули від юрти, але незабаром вони приїхали з багатими подарунками. За всі подарунки «преподобний» Пикосвят міг віддати лише останню пляшку «свяченої» води.

Купці караванів, що проходили шляхом на Калган, охоче виміняли «свячену» воду на деякі дорожочінні речі, що їм запропонував «святий» Пикосвят. Купці довго дивувалися з такої запасливости «преподобного» отця, бо він набив пляшками з «свяченою» водою навіть цілий маленький льох, що його вилив власноручно.

Тепер він міг постачати багатьом монголам, що бажали прилучитися до його віри. Обмін «свяченої» води на дорожочінні речі провадився дуже успішно.

Слава про «святого» Пикосвята покотилась по далеких куточках Монголії, поки не докотилася до ламських храмів — дацанів, де його спільники з професії, але вороги з переконань, — монгольські ченці лами, — почали диспутовати це важливе для них питання.

Вони були потурбовані, що від них може відпасти частина вірних і перейти на бік «святого» Пикосвята.

Лами довідались, що принадою Пикосвята є «свячена» вода.

Один перевдягнений лама за дуже великі гроші одержав пляшку цієї води з рук самого «святого».

Довго гадали лами над хемічними якостями цієї води, розгадуючи її складові частини. Вся тибетська медицина та альхемія була прикликана на допомогу. Спочатку гадали, що це вода з-під малого верблюденятка, потім гадали, що це суміш води

з-під яка з водою гобійського тарбагана, але врешті так і не прийшли до сталого висновку.

Тоді вони удалися за порадою до далай-лами, але й цей учений муж не став їм у пригоді. Всі вони тоді пішли на пораду до самого «святого Хутухти — переродження бога на землі.

Після цього лише сам бог зміг би розгадати загадку «святого» Пикосвята.

«Святий» бурхан Хутухта довго пробував «свячену» воду на смак, поки в пляшці не лишилося трохи на самому дні. Лами мовчки сиділи й побожно стежили за маніпуляціями «святого». Нарешті Хутухта з посоловілими очима од глибоких думок і з глибокою думкою од посоловілих очей урочисто промовив:

— Коли мене не зраджує «святий» бурхан Амітаба Авалокітешвара, то це...

Він раптом спинився й промовив містичну формулу, якої сам не розумів.

— То це, ом-ма-ні-пад-ме-кум, це,—о, «святі» отці, хай розірвуть на частки моє серце шуліки з Богдо-Ули,—звичайний ханшін.

Лами аж похитнулись од здивовання.

— Невже ви не знаєте, що таке ханшін?!

О, вони прекрасно знали, що це таке! І самі були не від того, щоб таємно не споживати цей грішний «божественний» напій, але вони були здивовані з хитрощів та нахабства «святого» Пикосвята, який називав його «свяченою» водою й зумів запаморочити їм голови. Адже вживають часто звичайну воду, вважаючи її за ліки. Моляться на Мадонну, що її намалював художник з своєї коханки, легковажної, як вітер. І бурду, що продають по крамницях, споживають же, як справжнє вино. Через це не слід дивуватись, що лами такий знайомий напій, як ханшін, не могли відрізнити одразу від води. Можливо, що, заміняючи ним воду, вони забули, яка вона на смак.

Як раніш не здогадалися вони, що це ханшін? Вони не могли зрозуміти, хоч це було так просто

— Ханшін, «святі» отці,—продовжував Хутухта, гадаючи, що його смиренні служки не знають цього,—по-вченому інакше зветься «спірітус-віні», по-українському «горілка», по-міжнародньому «водка», а по-англійські «віски». Роблять його з картоплі та із збіжжя, але ханшін — назва китайська, і його виробляють з проса.

Питання було вичерпане й лами розійшлися.

Коли таємниця «свяченої» води преподобного Пикосвята була викрито, він не зміг бути більше «святим».

Він взагалі кинув свою попередню професію й відкрив ханшінну гуральню, ставши з «преподобного» Пикосвята купцем першої гільдії Пикосвятом Онуфрієвичем Роздираєвим.

Велике постіння в пустелі Гобі, хоч не поставило нового рекорду, але принесло величезні прибутки.

Гульо.

Старий китаець Сун-І-Дзи, який на ілюзійній вулиці тримав маленьку харчівню і в ній подавав незмінним відвідувачам — китайцям каменярам, що працювали на будівлі нової монгольської школи, — дванадцять страв у мініатюрних мисочках, мав великого чорного пса, який завжди лежав перед входом до харчівні.

Собака Суна-І-Дзи був величезних розмірів, гладкий, з міцною пащею й жилими лапами. Він повагом розгулював коло харчівні, відганяючи чужих псів, або лежав, презирливо поглядаючи на низькорослі монгольські коні, що стояли на припоні коло харчівні.

Іноді він пропадав на кілька днів, і тоді Сун-І-Дзи ходив смутний і трохи роздратований, бо він прекрасно знав, де пропадає його собака.

«Гульо», — так кличуть собак в Монголії. Слово «собака» по-монгольському «нохой», але їх скрізь кличуть — гульо.

Коло кожної гири — юрти, в рівнинах, пасовиськах, пустелях можна завжди побачити кількох здоровених чорних собак, що, захлипаючись од люті, гавканням зустрічають гостя, або незнайомця.

Особливо їх багато в монгольських містечках. Вони великими зграями бігають по вулицях, по базарах, як справжні хазяї міста. Чорні, гладкі й люті, хворі й худі, вкриті паршами та виразками, собаки полюють падло, покидьки, а вночі й... людей.

Коли на Улан-Батор з гори Богдо-Хана спускається ніч, їхній гавкіт стає особливо нестерпний. Гавкіт псів — це своєрідна музика монгольських міст, як вечірне кумкання жабів по селах у нас на Україні. Гавкіт лине до синього неба, змагаючись з сурмами лам, що голосно мукають, як велетенські корови, по дацанах — храмах, лякаючи на ніч злих духів. Коли лами стомлюються й лягають спати, тоді вже ніщо не перешкоджає високій собачій музиці, що каскадами пливе заснулим містом.

Нічний вітер тріпоче на високих щоглах, що лісом здійснюються понад місто, ганчірками з гієрогліфами молитов. І ці молитви невпинно з вітром летять до бога, разом із співами собак.

Собака — великий друг монгола-пастуха, він охороняє худобу та табуни, він спить у юрті разом з господарем, але в містечках собаки — це лихо, що розносить пошесть, скаженину та додає до екзотики міста своєрідний собачий бандитизм.

Лам в Улан-Баторі дуже багато, майже третина всього населення, собак же ще більше. Лами та собаки — головна небезпека, що загрожує монгольській революції.

Сун-І-Дзи був скептик. Він не вірив, щоб душі померлих переселялись у собак, як цьому вірили монголи, і тому йому було неприємно, що його собака відвідує «Долину смерті».

Свого «нохоя», щоб відучити від поганої звички, Сун годував сирим м'ясом. Але вередливий пес не дуже квапився й до цієї їжі.

— Їж, гульо, їж, собачий виродку!

Але пес, не зважаючи на дбайливі запитання Суна, мляво підходив до кривавого шматка м'яса, неохоче обнюхував його, кілька разів обережно лизав язиком і відходив у тінь паркану.

Сун-І-Дзи був незадоволений.

По правді, десь глибоко в душі, він відчував прихований страх перед цим собакою. Лише вночі, коли Сунові доводилось ходити до знайомих контрабандистів по заборонені товари, він мав деяку користь од свого пса. Собака йшов з ним і охороняв його від нападів своїх сородичів.

Пса боялись і не любили усі відвідувачі Сунової харчівні. Лише лами, що парочками, немов закохані, приходили випити чаю, кумису, або поласувати запашними кушорами, з великим зацікавленням розглядали собаку й хвалили за відгодований вигляд.

Собака в монголів — священна тварина. З нього переселяються душі померлих. І коли собака, гладкий, відгодований, — це лише свідчить, що до нього вселилися духи добрих заможних людей, феодалів, лам та сайтів — вельмож, баяликів — багатирів. Коли ж собака худий, у виразках, у паршах, — це поганий собака, в нього вселилися душі уккекгунів — бідняків, злидарів, лихі душі, що були грішні за життя.

Який би собака не був: паршивий чи гладкий, його не можна вбивати. Хай мучаються грішні душі уккекгунів у тілі паршивих собак, і хай втішаються феодали — сайти в тілах собак гладких і здорових.

Але релігія, крім хитрощів, має й своєрідний розум: — собаку можна вбити, коли він скажиться й може заразити людей та худобу. В нього тоді вселяється шкідливий і злий дух, якого треба знищити, бо так хоче великий богдо.

Отже лами любили й поважали Сунового пса.

Пес нюхом відчував, коли в Улан-Баторі вмирав якийнебудь праведник — баялик. Він регулярно, через кілька днів, бігав у «Долину смерті», де живився людською мертвечиною. Очевидно, саме через те, що він нехтував сухорлявими тілами злидарів-уккекгунів, він був такий гладкий, як гадали лами.

Сунові-І-Дзи було байдуже, кого жере його пес на монгольському кладовищі, але йому було страшно й огидно підходити до пса, коли той вертався з свого людожерного промислу.

Сунів пес живився лише свіжими мертв'яками. Його прихід у «Долину смерті» завжди був тріумфальний. Голодні, дикі монгольські пси, підібгавши хвости й вишкіривши жовті зуби, панічно відходили, коли до них наближався Сунів пес. Він вибирав найсвіжіший труп й ласував кодо нього цілу ніч, або день, коли не було великої спеки.

Одного разу для лам настали дні жалоби. Лами зачинились у своїх дацанах і загрозливо мукали звідти в довжелезні сурми. Революційна спілка монгольської молоді оголосила похід проти собак. Лами прекрасно зрозуміли, що це похід, скерований безпосередньо проти них, проти ламаїзму.

Молодь, озброєна револьверами, рушницями, дрючками, пішла по місту. Постріли, собачий гавкіт і вий, хряск дрючків по гладких спинах собак, залунали базаром та всіма міськими закутками. Собакам було оголошено нещадну війну.

Побойовище тривало кілька днів. Кілька днів лами не відважувались вийти на вулицю з своїх фортець-дацанів. Лише, коли стих бій та розвідачі рапортували, що все втихомирилось, лами вийшли походом з дацанів.

Похід вони влаштували помпезно, з усією кольоровістю та урочистістю, на яку були здатні.

Спереду йшов, з чисто поголеною головою, лама, ввесь одягнений у червоне. Він ніс велику дваджу — хоругву. За ним, з червоними, жовтими й синіми парасолями на дуже довгих ручках, ішли інші лами, а серед них ішли з поголенми головами діти — учні дацанських духовних шкіл — чойр, з маленькими дваджами в руках, всі одягнені в червоні новенькі халати.

Далі йшло четверо лам, що несли дві довгі сурми, які нагадують гуцульські трембіти.

Перша пара лам несла передні, широкі частини сурм, друга пара сурмила, дмухаючи в довгі тонкі рури, що ними починаються ці сурми. Сурми були важкі й треба було мати добрі легені, щоб дмухати в них, бо звук, що його видавали сурми, був густий, голосний бас, яким можуть пишатись лише гудки морських пароплавів.

Поруч ішли сурмачі, які сурмили в бляшані сурми, що були, очевидно, доведені сюди з дитячих європейських цяцькових крамниць.

Далі несли два бубони. По них іноді били палицями й це ще збільшувало какофонію. Звуки ударних інструментів, що мали вигляд хоругов, які зроблені з мідяних тарелів, дзвоном наповнювали ламську метушню. За ними цілим натовпом ішли лами

з мідяними круглими тарелями в руках і брязком міді підтримували цю примітивну оркестру.

Але, не зважаючи на всю цю урочистість, було видно, що ламаїзмові надходить кінець. Піші та кінні монголи, які траплялись на шляху процесії, байдуже поглядали на лам, не віддаючи їм жадної пошани.

Вельосипедисти — монголки несподівано виїздили з-за рогу вулиць, збиваючи з ніг спантеличених демонстрантів. Підстрибуючи й перебігаючи вулицю, лами-ватажки силкувались додержати порядок, що вдавалось їм з величезними труднощами.

Нарешті, три автомобілі, що один по одному виїхали з-за рогу вулиці, криками своїх сирен заглушили музику походу й хмарами пилуги зіпсували всю ламську урочистість.

Антисобачий тиждень дав чудові наслідки.

В столиці Монголії Улан-Баторі сильно зменшилась кількість собак.

Раніш од зграї собак, що нападала на перехожого, можна було відбитись, лиш убивши собачого ватажка.

Коли нападало кілька собак, треба було присісти, тоді собаки зупинялись і чекали, поки людина не підведеться. Зробивши кілька кроків, знову треба було присідати, бо собаки негайно ж переходили в наступ.

Тепер собача загроза була зламана революційною молоддю Монголії. Це була пересторога й ламам, щоб вони зменшили свої апетити.

Напрочуд пес Суна-І-Дзи лишився живий.

Він мудро перечекав погромницькі події у Суновому дворі за високим парканом, що обмащений жовтою глиною.

Лама, які й потім приходили поласувати кумисом та кушорами в Суновій харчівні, були приємно здивовані, коли побачила пса живого.

Вони ще з більшою пошаною почали ставитися до цього собаки.

Незабаром старий Сун-І-Дзи помер, не дочекавшись моменту, коли він повернеться до Китаю, багатий, як мандарин.

Пес випровадив Суна на кладовище й ліг коло нього, оберігаючи від зажерливості інших собак.

Довго лежав Сунів пес, думаючи, як вийти йому з цього прикрого становища.

Він кілька разів облизував Суна-І-Дзи, але той не прокидався. Тоді пес поволі й обережно обгриз усього Суна, поки з нього не лишився потворний сухий кістяк.

Вихід, що його знайшов з прикрого стану Сунів пес, був фатальний. Собака за кілька днів спаршивів, схуд, зсох і помер в страшних муках.

Лами сказали так:

— Сун-І-Дзи був погана, грішна людина, він, мабуть, надто дорого брав з нас за кумис та кушори. Собака ж зробив помилку, йому не слід було їсти свого господаря, бо він цим прогнівив бєліє-білік-божество.

Гобі.

— За шість місяців на цій роботі в Гобі я лікував монголів од пранців і навчав їх садити картоплю.

Лікар Качалов, що був подібний лише на тїнь од людини, старий і сивий, неймовірно виснажений, напівлежачи на твердому ліжку в просторій лікарській юрті, оповідав своєму заступникові молодому лікарєві Гайдареві про роботу в Гобі.

В юрті було задушно, як у пічці, не зважаючи на те, що знизу були підібрані кінці й вітер вільно гуляв крізь цю примітивну вентиляцію. Ліжко, стіл, стілець і комод,—це все, що було в юрті й створювало безрадісний настрій в молодого лікаря Гайдара, який приїхав сюди змінити свого колегу й теж мав побути в Гобі шість місяців.

Гайдар сидів на хиткому стільці, зажурено спершись на стіл, підбравши рукою з чола довге чорне волосся.

— Але ви не журіться!—продовжував лікар Качалов, почувши важке зідхання, що злетіло з вуст Гайдара.—Лише раджу вам дуже обережно ставитись до своїх співробітників. Китаєць-кухар лишається тут надалі. Правда, він вам добре зіпсує шлунок своїм підсушеним сировим тістом, своїми ламаями, але він виконуватиме все, що ви накажете. Доглядайте лише за спиртом! Молодий хлопець-санітар Семен,—ви його вже бачили,—теж виявив охоту лишитися ще тут на деякий час. Він хоче зібрати грошей. Цей вічно блукає на коні в рівнинах і пропадає в монгольських юртах. Од нього вимагайте роботи, але вмійте не звертати уваги на його витівки, тоді все буде гаразд. Ви знаєте, коли би не моє вміння поводитися з людьми, ви б не застали вже нас тут живими. За перші три місяці ми так зненавиділи один одного, що першої-ліпшої хвилини могли перерізати або потруїти один одного. А нас, європейців, лише троє, четвертий, китаєць, може лише піділляти масла в огонь. Ну, чого там, вам буде трохи веселіще, ваша фершалка, здається, Ганна, вона гарненька й молода! Лише будьте обережні, щоб у вас не виникло суперечок з Семеном.

— Мені хочеться повіситись!—з одчаєм у голосі промовив Гайдар.

Лікар Качалов не звернув уваги на ці слова.

— Ви бачили мою фершалку, оцю стару мегеру? Я не терплю її присутности! Єдиний порятунку,—не одривайтесь од монго-

лів. А це бажання сховатись од них у вас з'явиться за кілька днів. Ви не матимете жадної хвилини спокою, хіба що вночі! Ви будете, наче під доглядом... Ось...

Качалов припинив розмову. До юрти зайшла стара монголка в сірому халаті, що колись був білий, стала нерухомо коло дверей й мовчки почала дивитися на обох лікарів, іноді поглядаючи на убранство юрти.

— Ось, бачите! Шохвилини до вас заходитимуть такі гості й дивитимуться на вас, як на заморського звіряку! Це в них своєрідна розвага. Ви знайдете самотність лише в горах. Тільки не ображайте їх... Ну, чого прийшла?! — не дуже ввічливо звернувся лікар до монголки. — Йди собі! — махнув він рукою. — Бачиш, ми розмовляєм!

Монголка зрозуміла його бажання, не зрозумівши слів, і вийшла з юрти.

— Отак шохвилини! Ввесь час під настирливими поглядами! — забуркотів під ніс лікар Качалов.

— Слухайте, колего, ви лишіть мені хоч фотографічний апарат! Я вам поверну його, або відкуплю! Тут же з нудоти пропадаєш, — попросив Гайдар.

— Ви поговоріть з інспектором-доктором Кистяківським. Апарат не мій!

— Ах, так це безнадійна справа! — промовив Гайдар.

— Ви будете записувати пісні й відшукувати золото в горах!.. Я вже знаю кілька місць. Догляньте й підсапайте картоплю в грядках. Не забудьте поливати! Урожай буде безперечний. Влаштуйте урочистий збір. Скличте монголів, щоб вони бачили наслідки. Вам її вистачить на кілька днів. Я зовсім зіпсував шлунок! Вам доведеться харчуватися одною бараниною. Я на неї дивитись не можу! Єдине, що підтримує мене, — це молоко, але тут його дуже мало й дуже дороге. Ну, ви молодий, витримаєте! Головне, не пересваріться!..

— Монгольське начальство втручається? — спитав Гайдар.

— Коли забажаєте, ви матимете надзвичайну вагу в хошуні, — оце повітове «містечко» Шанхай-Ула має територію великої губернії. У вас буде нагода прикласти свої організаторські здібності!..

Всі ці поради лікаря Качалова лише погіршували настрій Гайдара. Він слухав свого колегу, а думками був у зовсім іншому місці. Йому все настирливіше ввижались близькі знайомі, родичі, що їх він лишив у далекій батьківщині. І ці рідні йому марева роз'ятрували його психіку.

— Ця юрта тепер ваша, — підвівся Качалов з ліжка. — Влаштувайтесь! Я піду порозмовляю з Кистяківським. Треба, щоб ця мегера-фершалка підготувала здачу матеріалів.

І він, похитуючись од виснажености, вийшов з юрти, залишивши Гайдара самого.

Гайдар ще не встиг ворухнутись, як двері в юрті знову прочинились.

— Я забув вас попередити, — сказав Качалов, заглядаючи в прочинені двері, — за кілька днів вас тут обвинуватять у тому, що ви захворіли на пранці!.. Ви, мабуть, чули вже подібне про мене?

— Я, — ніяково підхопився Гайдар, — так, мені казали, що ви захворіли! Але...

— Можете не вірити! Я такий же здоровий, який був досі, крім шлунку й виснаження! А проте, як хочете! Вас також не мине це обвинувачення! Не турбуйтеся!..

І його голова зникла за дверима.

Гайдар став оглядати своє нове приміщення, що в ньому він тепер мусів прожити шість місяців. Юрта була велика, брезентова. Вона відрізнялась од звичайної юрти тим, що була зроблена з іншого матеріалу, мала дерев'яні двері, та в ній не було вогнища, що завжди диміло в юртах монголів.

Її спартанське скромне устаткування лише свідчило зайвий раз, що Гайдареві доведеться обмежувати себе у всьому, що він навіть не матиме певного комфорту, щоб поліпшити своє життя тут.

Від нічого робити він ліг на ліжко. Сьогодні під вечір йому здадуть усі справи та матеріали, потім експедиція поїде назад, і він тут лишиться хазяїном всього медпункту. В нього буде час, в нього буде багато часу на філософські міркування. В нього буде час перевірити всі поради Качалова. Цей Качалов, мабуть, лишався тут з таким же поганим настроєм, як і він.

Дивні ж речі бувають у житті, коли людину заносить аж у пустелю Гобі!..

Пустеля, що була колись середземним морем Центральної Азії, яке протягом багатьох віків висихало, поки не утворилась висока пустельна рівнина, кам'яниста в своїй монгольській частині й піщана в китайській, — має назву Гобі.

Колись, за третичного періоду, цю частину Азії населяли потвори велетенських розмірів — дракони, балучитерії та азіято-заври. Тепер у пустелях, що нічим не милують око мандрівника, серед каміння та гравія бігають швидкі маленькі ящірки; на скелях, пишаючись своєю урочистою самотністю, сидять хижакі-беркути, та іноді пустельні рівнини перебігають прудконогі табуни кіз-дзеренів, що шукають низин, де росте трава.

Багато дослідників-мандрівників побував у Гобі, але, не помирившись, можна сказати, що найчастіше тепер у ній бувають шофери.

Автомобіль поволі замінить верблюда й коня, як колись верблюд замінив своїх страшних кровожерних попередників.

Коли капітанів та шкіперів пароплавів і кораблів, що побували в усіх водах гірких і солоних, блакитних і чорних, називають морськими вовками, то шоферів, що побували в усіх куках Монголії, з неменшим правом можна назвати гобійськими вовками.

Гобі — розкидані рівнини, і куди б ти не їхав: на південь, на схід, чи на захід Монголії, вони перетинають шлях мандрівників.

Шість місяців тому до Гобі була командирована медична експедиція, яка мала здійснювати культурну допомогу Монголії. Тепер її змінювали нові люди, що мали знову пробути тут півроку.

Лікар Гайдар та фершалка Ганна Пасек змінювали лікаря Качалова та його помічницю Розу Бер.

Роза Бер, що мала характерний вигляд акушерки, була гладка, з животом, що випинався наперед, як гордість самозакоханої людини, рудувата, з пом'ятим обличчям, що чомусь завжди здавалось масним та брудним.

Гайдар бачив її, і його ані трохи не дивували невічливі епітети, що ними нагороджував лікар Качалов свою помічницю.

Щоб чимнебудь розважитись, Гайдар, уже під час подорожі, почав писати щоденник. Він приліг на ліжко, витяг записну книжку і перед тим, як вписати до неї новий день, почав прочитувати написане.

«26 липня, 30 року. 145 верст од столиці. Гори, степ, тиша й дичавина. Од всієї культури нам лишився автомобіль, електрика від його акумуляторів та кілька коробок з консервами. Сидимо в майхані, — це монгольський намет, — і п'ємо «цай» перед сном. Чай, — ми його з однаковою охотою п'ємо в колі своїх родичів, в колі пройдисвітів серед дикої природи. Він викликає спогади й ми можемо поговорити про те, що цікавить нас кожного зокрема, хоча всіх разом це зовсім не цікавить. Він єднає нас, як «люлька миру» єднала дикунів.

— Вам налляти, чаю? Будь ласка, беріть цукор та бісквіти!

Ми ввічливо прислуговуєм один одному. Адже нам доведеться довгий час прожити разом у пустелі. Ми придивляємось та вивчаємо один одного. Але ця ввічливість трохи заважає мені писати.

Сьогодні о 8 годині ранку ми вже вантажили наш автомобіль. Це старенький «Додж», який пройшов багато тисяч кілометрів, але наш шофер Гата каже, що він виносливіший за «Форда». Поволі легковий автомобіль «Додж» стає вантажним. Ми завантажуюмо його припасами, прив'язуючи ящики, бідони і скриньки скрізь, де їх тільки можна примостити. В середину автомобіля,

звідки знято сидіння, накладені теж гори ящиків та одягу. Від автомобіля виглядають лише фари та шини коліс. Це вже не автомобіль, а верблюд, носоріг, гіпопотам, це якийсь азіатозавр. Коли б такий автомобіль з'явився на вулицях Харкова, його б лякалися трамваї та мотоциклети, не кажучи вже про коні.

Всівшись на горби цього новітнього верблюда, ми вирушаємо в дорогу. Навіть байдужі до всього монголи випроваджують нас іронічними посмішками. Ми сидимо так високо, що можна рукою попестити голови зустрічних височенних дромадерів. Верблюди ставляться до нашого автомобіля приязно, як до родича.

Я, інспектор-лікар Кистяківський і Ганна Пасек, моя помічниця, сидимо високо, чіпляючись один за одного, коли автомобіль виявляє бажання перевернутися з сорому, через те, що йому доводиться терпіти таку ганьбу. Шофер Гата Вагапов — татарин, сидить унизу, наче в проваллі, й керує цим чудиськом, якого ми зробили з автомобіля.

Об'їхавши базар, ми виїхали з міста. Тут «Додж» зробив першу спробу виявити свою ристь. Похитуючись та поскрипуючи на ковдобинах, він витримав перший іспит цієї подорожі.

Коло річки Толи спинились, коли переїхали міст, щоб набрати води в бідони. «Додж» п'є воду не так, як верблюд. Верблюд нап'ється і йому вистачає цього на багато днів, а «Додж» п'є часто й любить воду холодну.

Незабаром позаду лишилась гора Богдо-Хана й пішли степи з високою травою та круті горби — дабани, подібні один до одного, як близнюки. Дорогою почали траплятись довгі каравани волів та верблюдів. Такий караван складається з 30 — 40 волів. Кожний віл везе двоколісну гарбу з вантажем, — тюком, або ящиком. Кожний віл прив'язаний мотузкою, що проходить кризь його ніздрі, до гарби, що їде спереду, і так утворюється низка, живе намісто, з кремезних волів та двоколісних гарб. Лише двоє кінних монголів супроводять таку валку. Але їм доводиться через це бути весь час на коні.

— Гек! Гек!

Цей крик та іноді пісня ще здалеку сповіщає, що їде валка. При зустрічі з «Доджем» воли кидаються вбік і починають бігти. Розмірена хода валки порушується й тоді вона нагадує своєрідний «кур'єрський поїзд».

Незабаром ми з'їжджаємо з дороги й прямуємо просто на південь степами й дабанами, за компасом. «Мапа», що її мав шофер Гата, — це зім'ятий шматочок паперу, на якому проведено одну лінію з точками, що коло них надряпані невправною рукою назви гір та криниць, які траплятимуться в напрямку до Шанхай-Ула й що за ними ми зможемо перевіряти правильність напрямку — куди їхати.

Навколо рівнина, що оточена горами. Дуже високо, і через це сонце пече вдвічі сильніше. На пасовиськах отари овець і табуни коней. Верхівці-монголи, в малахаях, що з-під них теляються чорні коротенькі косички, довгими палицями, які на кінці мають зашморг, виловлювали з табунів дикі коні, щоб трохи об'їздити їх.

Це єдина робота, що її залюбки виконують монголи, решту роблять їхні жінки, які напувають худобу й пораються в господарстві.

Що далі ми від'їздимо від дороги, з якої звернули, то менше зустрічаємо тварин та людей. Рослинність стає гірша, дикі беркути, що сидять на уламках скель від колишніх гір, пронизливо придивляються до нової потвори, до автомобіля, якого вони не бояться, бо ніколи не бачили. Цим своїм почуттям беркути відрізняються від монголів, які теж не бачили автомобіля, але бояться його, як європейці бояться тигра, що вистрибнув із клітки.

Перша аварія трапилася з автомобілем, коли він заднім колесом натрапив на яму, що її вибив монгольський ховрашок-тарбаген. Камера випустила повітря й спільними силами довелося її міняти.

Під час вимушеної стоянки під'їхали троє монголів верхи. Вони зупинилися віддалік і злізли з коней. Двоє з них довгий час чогось сперечалися з третім. Нарешті ці двоє напали на третього, звалили його з ніг і, підхопивши на руки, понесли до нас. Коло самого автомобіля третій монгол, що його несли на руках, почав випручуватись і кричати, ніби його різали. Ми стурбовано дивились на цю сценку і хтіли вже втрутитись, щоб припинити насильство. Але виявилось, що це просто жарт. Третій монгол ніколи не бачив автомобіля й одчайоно його боявся. Монголи почали підсажувати боягуза на автомобіль, але шофер Гата натиснув грушу гудка. Налякані ревом монголи впустили боягуза на землю, який з переляку поповз геть, виючи від жаху.

Ця подія розсмішила всіх. Нарешті й сам боягуз почав привітно посміхатися та, набравшись відваги, підійшов ближче. Поки ми міняли камеру, всі троє монголів, влаштували такого концерта на нашій сирені, що нам кілька разів доводилось спиняти їхнє захоплення цими музичними вправами.

Було дивно спостерігати, як у цих синів природи «страшний» автомобіль швидко перетворився на іграшку.

Перед вечором наблизились до хребта високих кам'яних гір. У долині, під найвищою горою, вирішили заночувати. У долині трапилася друга аварія, — автомобіль застряв у болоті. Поки його витягали, що коштувало неймовірних зусиль, стемнішало. Вибравшись на сухе кам'янисте місце, розклали намет, зібрали сухих кіз'яків — аргал і почали варити чай.

Гата провів од акумуляторів електрику й ми змогли користатися з світла, серед цієї дикої природи.

Ми п'ємо чай і придивляємось один до одного. Наші розмови повні симпатії та приязні. Моя помічниця Ганна Пасек турбується мною, щоб я зручно себе почував. Спати будемо в шкіряних мішках, бо на цій височині вночі холодно.

Завтра в'їдемо в пустелю. Перехід непомітний, але вже тут вона відчувається. Вже нема соковитої трави, скрізь каміння й жадного дерева.

Як огидно чавкає Кистяківський, коли їсть: дивно, що я не помічав цього раніше!»

Гайдар, що лежав на ліжку, мимоволі відірвався від записної книжки. В Гобі розгулявся вітер. Він скиглив жалібно, як побитий пес, то зловісно шарудів піском, як гадюка, що підкрадається вжалити. Подув вітру нагнітив юрту, як повітряну кулю. Гайдареві здалося, що вона зараз зірветься й полетить вгору, як біла мильна бульба. Почуття це було таке реальне, що Гайдар мимоволі вхопився обома руками за залізо ліжка. Він почав прислухатись до музики вітру, що викликала в ньому несподіваний для нього страх. Його нерви мусіли звикнути до цих голосів пустелі. Раптовий штиль і дивовижна тиша, що змінила бурхання вітру, не заспокоїла його. Тиша була така, що починало брентити у вухах. І коли вітер знову уп'яв свої плечі в юрту, Гайдар трохи заспокоєно випростав напружені м'язи.

«27 липня, 30 р. Ми їдемо змінити медичну експедицію, що виїхала до Гобі шість місяців тому. Шість місяців ці люди були відірвані від всякої культури, шість місяців вони були в оточенні людей, що зберегли свій побут часів Тамерлана. Пісок, каміння, розпечені сонцем рівнини та гори, як безрадісне існування, гнітило їхні почуття.

Кажуть, що головний лікар Качалов захворів на пранці. Це дивно. Але чого не зробить людина, коли вона божеводіє од нудьги та самотності.

Лише тут, у пустелі, я розумію, яке величезне значення мають всі речі, створені культурою, і що їх ми майже не помічаємо, в нашому повсякчасному бутті. Електрика від акумуляторів тут захоплює мене, як запалений сірник захоплює малу дитину.

Вранці випили нашвидку чаю й проробили вже трохи набридлий процес складання майхану.

Набрали повні бідони води з кринички, за допомогою бурдюка, що прив'язаний до палиці.

Перевалюємо хребет гір, що за ними починається пустеля. Дві гори, що між ними ми проїздимо, ніби утворюють велетенську браму, що за нею починається Гобі. Урочистий в'їзд, але похмурий та дикий. Навколо гори, що нагадують кратери на

мапі місяця, коли дивишся на нього в телескоп. Можна уявити собі, що перелетів ракетою на місяць і тепер мандруєш в його диких просторах.

Краєвид стає все дикіший. Зникає вже й соковита трава. Рівнина наче спеціально всипана гравієм, що крізь нього ледве пробиваються кущики якихось колючок. Зникають тарбагани, зникають і їхні ями, що весь час загрожували колесам «Доджа».

Після довгої їзди під немилосердно-пекучим сонцем спинались лише для того, щоб піділляти в радіатор води, або щоб поставити його під випадковий вітерець. Вода в ньому булькає, як у самоварі, і пара загрожувє вирвати залізний корок. Коли кипіння в радіаторі припиняється, знову їдемо, поки не закипить вода.

Тут ми їдемо з більшою швидкістю, ґрунт ніби спеціально пристосований для автомобільної їзди. Каміння та гравій так утрамбовані, що вони рівні, як асфальт.

Гата дуже обережно поводитьсь з автомобілем. У нього про всякий випадок є запасні частини. Серйозна аварія з автомобілем тут у пустелі, — це вірна загибель. Коли б зламався автомобіль, звідси не швидко можна було б вибратись, і то тоді, коли не загинеш від спраги та голоду.

Гавкіт собак сповіщає, що близько юрта. Вони біжать за автомобілем, вистромивши язика. Коло юрти спиняємось і виходимо з авта, щоб трохи розім'яти тіло.

Місце коло юрти перетягнуто вірьовкою. Це означає, що в юрті є хтось хворий. Монголи відмовляються продати кумису. Запрошують випити на місці.

В юрті на вогнищі три казани, в них вариться молоко й чай. Дим од аргалу виїдає очі. Висока монголка з чорним, давно нечісаним волоссям, в брудному одязі, що блищить од жиру та плям, мішає великою ложкою молоко в казанах. У неї котиться з рота слина й вона спльовує її поруч старого монгола, що сидить на підлозі. В юрті багато людей і тісно. Собаки, що лягли теж коло вогнища в юрті, неохоче підсовуються, щоб дати місце гостям. Переборюючи огиду до бруду, п'ємо молоко та кумис.

Нам так і не пощастило виявити, хто з монголів був хворий.

Коли ми вийшли з юрти до автомобіля, він був оточений монголами. Один із них лежав на землі й старанно гриз зубами автомобільну шину, другий пробував зубами залізну обшивку, кілька крутилося коло керма та сирени, старанно вивчаючи цю дивну для них річ.

Гата пояснив, що монголи цікавляться, з якого матеріялу зроблено автомобіль. Ганна Пасек, яка знає монгольську мову, вступила з ними в розмову. Ми подарували їм декілька порожніх коробок від консервів, і вони були дуже задоволені. Один із мон-

голів пропонував коня за дуже гарну залізну коробку з-під цукерок. Коробку довелось подарувати. Срібні гроші не справили на них жадного враження — вони не знали, що це таке і старанно обнюхували носом срібні монетки, щоб виявити їхнє призначення. Це були зовсім дикі кочевники, що переселялись на нове пасовисько.

Рушили далі. Перед нами розкинулася пустеля в усій своїй дикій красі. Пустельна земля під палючим промінням сонця вилискувала всіма кольорами спектру. Під шинами авто пролітали рівнини з жовтої глини, рівної, наче її хтось старанно пошарував, цілі пляти гравію та гальки, утрамбованої й рівної, як асфальт, верстви розсипаного каміння, що нагадувало розібраний брук на вулицях Харкова.

На обрії спереду, ззаду, по боках стали з'являтися мальовничі марева. Серед пустелі, де нема зеленої стеблинки, раптом виникали величезні блискучі озера, річки, з буйною рослинністю, з оселями, що нагадували наші українські хати і дзвіниці.

Це тішило моє серце. Я був задоволений, що українця можна зустрінути в будь-якій частині світу, в будь-якій державі й навіть можна побачити український краєвид у пустелі Гобі.

Дорогою в пустелі нам була верблюдяча стежка, сліди гарби, і просто місця, що блищали, як потертий одяг. Гори й компас були за головні дороговкази.

Маленькими табунами почали з'являтися дикі кози-дзерени. Вони бігли поруч з автомобілем на дуже далекій відстані, силкуючись випередити нас і перебігти нам дорогу. Почалось завзяте полювання.

Даремні постріли розбуркували тишу пустелі. В газарті ми почали ганятись автомобілем за дзеренами. Рівний, як асфальт, ґрунт дозволяв розвивати швидкість до семидесяти верст, але дзерени дивовижними стрибками, нагадуючи живі пружини, випереджали нас і ховалися в скелях, куди ми вже не могли їхати.

Надвечір, в наслідок нашого мисливського газарту, ми збилися з дороги, і вже ніяк не могли вирішити, в який бік нам їхати.

Вирішили заночувати.

«28 липня, 30 р. Ідемо в непевному напрямку. Незабаром потрапили в кам'янисту місцевість. Гостре каміння загрожує шинам нашого авто. Кам'яниста рівнина тепер нагадує єврейське кладовище, з надгробками. Жадної зелені, жадного деревця, лише кучугури піску з колючками.

На одній з зупинок, коли треба було налляти води до радіатора, виявилось, що бідон з водою луснув і вся вода вибігла. Це налякало нас і раптом утричі збільшило нашу спрагу. За шклянку холодної води ми віддали б тепер півцарства.

Поїхали шукати криницю. Перша криниця, що ми її знайшли,

була закладена камінням. Коли ми розібрали каміння, з неї тхнуло важким смородом. У криниці була якась здохла тварина.

Автомобіль, як непередлива тварина, із шлунком, що не боїться ні тифусу, ні холери, напився й цієї води, а ми змушені були чекати на ліпшу нагоду.

Коло нової криниці, де ми опинились, щоб напиться води, монголка напувала верблюдів.

Верблюди, додержуючи порядку, ставали в чергу й терпляче чекали. Наш приїзд порушив цей порядок, бо ми, як люди, що звикли до подібних явищ, без жадного сумління підійшли до криниці поза чергою й стали черпати воду бурдюком. Виявилось, що води в криниці зовсім не було, і доводилось чекати, поки її хоч трохи набіжить. Це була не вода, а рідка глина жовтого кольору, навіть трохи коричнева, як верблюдяча шерсть. Спрага примусила нас пити й цю воду, що хрустіла на зубах.

Порції води, що одержували верблюди, були дуже мізерні й, мабуть, вони більше задовольнялись запросинами своєї господині, що звучали мелодійно та ніжно.

— Тор, тор, тор! — туркотіла монголка й верблюди, повагом помахуючи хвостами, дивились на неї закоханими очима, сильно витягуючи свої довгі шії.

Мені стає моторошно, коли я подумаю, що житиму тут шість місяців. Лами, верблюди й гарні жінки, що нагадують обличчями бронзових буд, — нудьга й небезпека.

Ми дохнемо від спраги й спеки. Нас уже не цікавлять марева, вони лише дратують своїми блискучими плесами води. В роті пересохло, і краплина води була б смачніша за нектар.

Нарешті ми натрапили на юрту. Але господарі юрти, мандрівні монголи, теж уже кілька днів не бачили води. Вони п'ють верблюдяче молоко, що його гостинно запропонували й нам. Ця екзотика трохи задовольнила нашу спрагу.

Монголи показали нам правильний напрямок до Шанхай-Ула. Виявилось, що ми сильно відхилились на схід. Лише від'їхали від юрти, як авто застряг у піску. Довелось витратити багато зусиль, поки його витягли.

Незабаром ми пересвідчилились, що справді натрапили на правильну дорогу. Черепа людей, кістки тварин, ребра й тулуби верблюдів були вірні ознаки, що це дорога, якою проходять монголи.

Над вечір перевалили через червоні гори та провалля. Гори та провалля справді червоні. Обпечена глина нагадує вогнетривалу цеглу. У горах мовчазно, пустельно й моторошно.

Сто верст не доїхали до Шанхай-Ула, — довелось заночувати. Чорне, як антрацит, небо розкинулося над Гобі. Білі плями зір лише створювали уяву, що існує світло. На ніч зривався вітер.

В чорній темряві шарудів пісок та дрібне каміння. Навіть власної руки не було видно, коли піднести її до очей. Сумно було в нашому таборі. Кілька пострілів з мисливських рушниць фоерверком прорізали гобійську темінь. Треба було сповістити навколишніх нічних авантюристів, що тут ночують озброєні люди. Мої супутники позалазили в шкіряні мішки й лягли спати без традиційного чаю. Це створювало незатишний та тривожний настрій.

Уночі хтось забрався до авта. Я перший почув брязк бідонів та шупортання в розкладених речах. Постріл рушниці сполошив моїх супутників. Ми всі чули, що щось бігло від автомобіля піскуватими горбами. Ввижалася чорна постать, що біжить, плутаючись ногами в піску. Але то була лише наша уява. Було так темно, що нічого не можна було розібрати».

«29 липня, 30 р. Після тривожної ночі, як і слід було чекати, я прокинувся останній. Після довгого прислухання до шорохів у пустелі, під розбризканим у небі молоком далеких зір, що рябіло в очах, я й не зчувся, як заснув міцним сном. Про те, що я справді спав, свідчила моя спина, яка сильно боліла, через те, що я, мабуть, жадного разу не ворухнувся уві сні.

Було дуже рано. О шостій годині ми всі вже сиділи на «Доджі» й підстрибували на горбинах невидимої дороги. Раюнок видався вітряний. Сильний вітер, із зюд-оста ніс пісок і дрібні камінці, що боляче били в обличчя. Не відчувалось жадної прохолоди. Вітер був гарячий і сухий, наче його пропелерами гнало з глибин доменної печі. Швидка їзда авта, що побільшував швидкість до п'ятидесяти кілометрів, не зменшувала спеки.

Перед нами розгортався все той же дикий і печальний краєвид, ще погіршений пісками, слекою та вітром, що робив і повітря сірим та важким. Пророкування наших супутників, що нам лишилось до Шанхай-Ула лише двадцять верст, не справдилося. Показник на автомобілі уже показував, що ми проїхали двадцять дві верстви, а ознак будь-якої присутності близьких юрт навіть не відчувалось. Жадної тіні, жадної кринички, де ми хоч трохи могли б зменшити свою спрагу. Лише в радіаторі автомобіля булькав окріп, випарюючи домішку бензини.

Все ж таки автомобіль був у кращих умовах. Він міг похвалитися хоч окропом, який був йому такий же шкідливий, — як і ця їзда по кучугурах піску та жухелі.

Нічого не ївши й не пивши зранку, ми сонливо похитувались на ящиках та мішках, що боляче муляли нам спину та руки. Шия й обличчя, попечені сонцем і висушені вітром, горіли, ніби їх обілляли спиртом. Вуста порепались, висохли й на них утворилася тверда шкірка, що заважала говорити. Це був наочний приклад, що вільгість, яка є на вустах і в роті, є один із найважливіших

чинників процесу людської мови. Попечені уста вимовляли якісь незрозумілі слова, і було прикро слухати самого себе.

Пустеля Гобі розкрила перед нами всі свої красоти, і зорові, і психологічні. Нас брала лють, коли ми згадували екзотичні романи підсолоджених європейських авторів, що змальовують пустелі з озерами та маревами. У таких авторів марева з'являються тоді, коли герої дохнуть од голоду й спраги. Їм тоді ввижаються озера, річки, європейські міста й прохолода лісів.

Брехня! Людина тоді почуває себе, як у пеклі, де її підсмажують на вогні, посипаючи згори піском, як перцем. Її мучить спрага, але жадних марев, крім реальних, вона не бачить. Марева — це наслідок милування з краєвидів, коли людина добре себе почуває і може звертати увагу на гру перспектив на далекому обрії. Змученій же людині все здається сірим і набридливим. Пісок, каміння, спека, — єдине, що звертає на себе увагу й дошкуляє їй. Навіть збожеволівши в цій пустелі, людина не зможе ошукати себе привабливим маревом, до того жорстоке й реальне оточення.

Навколо голий горбатий степ. Виїдеш на один горб, що закінчує краєвид, спереду знову долина й горб, і так без кінця. Якесь дуже рідка рослинність у два сантиметри завбільшки і колючки, що їх, мабуть, не їстимуть і верблуди. Жадної людини на протязі десятків верст. Іноді трапляються поодинокі прудконогі дзерени, що ними володіє все та ж *idée fixe* за всяку ціну випередити нас і перебігти нам шлях. Безнадійне наше полювання ми залишили. Ми вже знаємо, що витратити набої і час на автомобільні зупинки — марна справа. Дзерени вже не хвилюють нас. Байдуже спостерігаємо, як від автомобіля тікають ящірки, що бігають із швидкістю дзеренів. Вітер та ящірки — єдине, що ворухиться в пустелі.

Починаємо хвилюватись, чи не збилися ми з дороги. Вже пройшли шістдесят верст, а наслідків ніяких, все та ж пустеля.

Запроектовані двадцять верст подвоюються й потроюються. Раптом з двох боків виростають гори. Вони віддалені від нас на десятки кілометрів. Ліворуч, на зюд-ості, гори, що мають назву Іха-Шанхай, і праворуч, на зюд-весті, гори, що мають назву Баха-Шанхай. Шофер Гата говорить, що вже зовсім близько десь посередині знаходяться хошун Шанхай-Ула, куди ми їдемо.

Нарешті натрапляємо на якийсь ледве помітний автомобільний слід: Гата говорить, що це його слід з минулої поїздки шість місяців тому. Але ми висловлюємо сумнів, підрахувавши, що шість місяців тому була зима, був лютий місяць, а значить був сніг, і про жадні сліди з того часу не може бути й мови. Гата сердиться, як людина, що завжди звикла говорити несаперечні істини.

— Який сніг! — говорить він. — Посуха! Отакий самий пісок і жужель. Навіть подекуди зелена травка. Тут сніг буває дуже рідко. Лише, коли ми вертали назад, під самим Улош-Батором потрапили в снігові замети. Автомобіль розгрібав цілі стіни снігу. А тут нічого не було. Це мій слід! Ось зараз буде Шанхай-Ула! Дивіться!..

І справді, на обрії, на горбі, з'явилася гостра покрівля європейського будинку. Це єдиний кам'яний і дерев'яний будинок у всьому Шанхай-Улі. В ньому міститься тюрма.

Тюрма в Гобі! Це викликає дивне почуття! Для кого ця тюрма? Невже для ящірок і для дзеренів? І пустеля, що здавалась гіршою за всяке пекло, набуває нового змісту. За кару можна вважати лише одне вільне життя в цій пустелі, а тут виявляється, що нічого подібного, тут є в'язниця, де карають місцевих злочинців. В'язниця тут звучить, як парадокс. Що страшнішого або неприємнішого може бути в ній, в порівнянні з пустелею, яка оточує всіх вільних мешканців?

Поки міркували про значення в'язниці в пустелі Гобі, вона поволі з'явилася вся. В далені ми розгледіли маленький кам'яний будиночок в стилі залізничних сторожок. Далі перед нами розкинулося й усе місто Шанхай-Ула. Слово «місто» тут можна вжити лише в іронічному значенні. Це навіть не містечко й не село, це ні з чим незрівняне селище. Крім єдиного будинку в'язниці, нема жадного житла, що нагадувало б звичайну будівлю, хоча б маленької факторії. Ми побачили кілька груп напівчорних юрт, що розкинулись в безладді в чотирьох місцях безкрайньої пустелі.

Обертаючись у всі кінці світу, вже коли я був у самому хошуні, я нарахував 58 юрт. Оце й усе, що має назву хошуна Шанхай-Ула. Хошун цей має значення великого міста, своїм керівництвом він охоплює простори, рівні великій губернії. Цей неймовірний факт можна сприйняти, як правду, лише проїхавши п'ятсот кілометрів і зустрівши лише кількох монголів.

Місцеве населення помітило нас здаля. Мої майбутні пацієнти, що я їх лікуватиму од різних хвороб, — кінні монголи, помчали нам назустріч. Появ автомобіля в цьому селищі можна було порівняти з появою марсіян у Берліні. Це ціла подія, що на лівроку мала розважити місцеве населення.

Осторонь від найбільшої групи юрт розташувався медичний пункт експедиції. Автомобіль звернув і ми в'їхали через арку, що складалася з двох довгих палиць, на територію медпункту. Вітер гойдав шахтарського ліхтаря, що висів під аркою.

З юрт повилазили зраділі й приголомшені нашим приїздом колеги».

Коли Гайдар кінчив перечитувати та записувати свої враження,

він ще трохи полежав на ліжку, гадаючи, що хтонебудь зайде до юрти. Але ніхто не заходив. Вітер скиглив, стогнав і нарешті почав насвистувати якоїсь знайомої пісні. Гайдар ще ніколи не чув такого вітру. Це був особливий вітер, гобійський. Його пісня була своєрідна, як пісня монголів. В голосах вітру вчувалися голоси століть. Це був старовинний вітер, що чув і бачив багато подій, що тисячоліття тому підганяв монголів на захід та підбурював їх на сміливі завоювання.

Вітер викликав в уяві Гайдара спогади про минуле, йому ввижались історичні тіні, що кружляли в цьому вітрі, розбуркуючи фантазію.

Не витримавши самотности, Гайдар скочив з ліжка і вийшов з юрти.

В Гобі над рівниною та далекими горами висів сухий сірий туман. Вітер збив хмари піску й тепер він, перемішавшись з повітрям, затуляв сонце, що нагадувало срібну монету. В кінці медичного пункту Гайдар побачив усіх своїх колег. Монголи привели двох коней. Його колеги, мабуть, забарилися кататись.

Гайдар перевів погляд од гуртка людей на грядку, що була коло юрти. На ній зеленіло кілька кущиків картоплі. Це була та картопля, що про неї говорив лікар Качалов. Картопля мала веселий, цілком здоровий вигляд. Її, мабуть, поливали щодня, витрачаючи на це безліч енергії, бо криничка, звідки доводилось носити воду, була далеченько. В цій картоплі ввижалася Гайдарові сконденсована самотність населення медпункту. Це їхнє безрадісне дозвілля зросло на цій грядці у вигляді картоплі.

До Гайдара підійшов Качалов. Він пересувався, як хворий, що довго лежав у ліжку.

Гайдар бачив, як його помічниця Ганна Пасек та санітар Семен сідали на коні.

— Починається, — сказав Качалов, показуючи на верхівців, що поїхали туманною рівниною в напрямку до гір.

Гайдар мовчки вислухав Качалова, не виявляючи своїх почуттів.

Гайдар подивився на Качалова і їхні погляди зустрілись.

— Вам, мабуть, наговорив уже про мене Кистяківський? — сказав Гайдар, спокійно дивлячись у вічі Качалова. — Це все неправда! — раптом зламався в нього голос, всмоктуючи в себе давнє роздратовання, що ще десь жевріло йому в грудях. — В Церкліку була божевільна санітарка! Всі обвинувачення проти мене — це вигадка вередливої жінки! А потім навколо цього здійняли галас. Вони довідались про попередню мою історію з робітницею заводу. А я вимагав роботи й пильного ставлення до хворих!

— Буває! — відповів Качалов.

Він уявляв собі лихі історії цього молодого лікаря. Із слів Кистяківського лікар Гайдар був еротоман. У себе на батьківщині він мав неприємну історію з робітницею заводу. В Цецерліку Гайдар голий, з плащем на тілі, з'явився перед санітаркою. Обидва випадки були безглузді, але їх сплутали так, що Гайдар потрапив аж до Гобі, а це був і центр, і кінець світу. Качалов відчував, що історія Гайдара перебільшена, що це просто фатальний збіг обставин, який іноді заплутує людину, як у тенетах.

— За ці шість місяців ви мусите витримати іспит! — сказав, трохи помовчавши, Качалов. — Я його уже витримав. У мене теж були неприємності. У мене дружина — сестра концесіонера індійського телеграфу. Трохи витриманості, мужності, і лиха слава розвіється, як дим. Тут, між іншим, багато є матеріялу для наукової роботи!

— Моя помічниця, — почав Гайдар — дурнувата, легковажна дівчина, а Кистяківський морочить мене різними брутальними попередженнями. Він заздалегідь створює атмосферу, з якої незабрудненим не вийдеш!

— Зумійте себе поставити! — відповів Качалов. — Оця мегера, — Роза Бер, — домагалась мого кохання. Ви собі уявляєте? Я старий, зовсім уже старий, що я можу? Звідси виникла неприязнь і зненависть. У Гобі європейці сваряться і варяться у власній ющі. Будьте обережні! Ви навіть можете тут посваритися з кухарем, і він отруїть ваше існування! Незабаром ви довідаєтесь, що таке Гобі!..

— Я вже собі уявляю!..

— Ні, ви ще не уявляєте! Подивіться на цю тюрму! Це вигадка, яка тут зовсім недоречна! Нещодавно в ній трапився випадок. В ній тепер сидить семеро в'язнів: двоє цириків охороняють їх. Одного дня ці в'язні разом з цириками втекли до Гобі. Їх кілька днів розшукували й не знайшли. Кілька днів в'язниця була зовсім порожня. Одного ранку, уявіть собі загальне здивовання, всі в'язні знову опинились у в'язниці. В'язні сидять, а цирики охороняють. Вони всі з власної охоти повернулися назад. Гобі викурила їх, як викурюють ховрахів! Дбайте за те, щоб за шість місяців у вас нічого не трапилось!

— А що ж може трапитись?

— Крім сварки, нічого не трапиться, але наслідки її можуть бути дуже неприємні!..

— Я віддамся роботі, — сказав Гайдар, — треба, щоб наше перебування тут дало справжню користь монголам!..

— Вам буде легше, ніж мені! Вони користувалися з тибетської медицини й мені довелося багато повоювати з ламами. Тут хороша молодь! Ревсомольці вам допоможуть! Спірайтесь на них. Хоч я і виснажений, але робота тут змолодила мене...

Долина смерті.

— Нікге, хоїр, гурба, дюрбен!

Чітка команда лунає на горбку в широкій долині річки Толи.

— Раз, два, три, чотири!

Монгол ревсомолец, інструктор фізкультури, керує гімнастичними вправами гуртка монголок.

Всі дівчата в червоних хусточках, в європейських спідничках і блюзках, роблять гімнастичні вправи, викидаючи руки вперед та вгору, їхні червоні хустки та європейський одяг свідчать за те, що їх вже торкнувся революційний подув, який шириться по Монголії.

Ці монголки скинули з себе довгі халати — делі, з довгими широкими рукавами, і разом з ними пута, що не пускали їх брати участь у громадському житті. Їхні майже чорні, пласкі обличчя весело поблискують довгастими, мов сливи, очима. Після прокопчених, як шинка, юрт, брудних і задušних, де дим од вогнища виідає легені, де вічно горить аргал, сухий кізяк, підігріваючи незмінний чай, що його п'ють із сіллю, їм приємно рухатись у вишикуваних лавах на свіжому повітрі під команду молодого монгола.

Арати піші й кінні, в гостроносих чоботах — гутулах, в халатах і гострокінечних малахаях, підходять, під'їжджають і зацікавлено дивляться на вправи дівчат. Бездільники, ледарі лами з непокритими, вистриженими головами, з чотками в руках, наче виконуючи свій обов'язок, годинами дивляться на вправи фізкультурниць.

— Нікге, хоїр, гурба, дюрбен!

По-військовому командує чорнявий юнак Гонгор. Він це робить з насолодою, хоча й ця робота стомлює його, як стомлює фізкультурниць. Під гарячим, сухим, монгольським сонцем важко бути не ледарем, воно спонукає до неробства, до млявості. Найлегша робота під цим сонцем здається найважчою. Але Гонгор командує й дівчата рухаються, організовано, струнко, як на найліпшому європейському стадіоні.

Нарешті перерва. Дівчата, сполохуючи хмари коників, влаштовуються на попаленій сонцем траві. Гонгор стомлено сідає на камінь і чомусь важко замислюється.

Гачита. Він думає про неї.

Він думає про ті суперечності, що їх ще треба перебороти в його країні: рештки феудалізму та ламаїзм, що мають глибоке коріння серед широкого населення Монголії. Ще є величезне упередження проти революційної монгольської молоді, що несе культуру до своєї відсталой батьківщини.

Гачита. Вона з юрти, що розташувалась ген там далеко, на березі Толи, з заможної родини, що має табуни та отари овець

Вона щодня прилітає сюди на баскому коні, що в'юном крутиться під нею. Вона щодня гарцює на коні навколо групи фізкультурниць, розбризкуючи сміх, як розбризкує свою течію Тола, пронизуючи Гонгора трохи презирливим поглядом, але несамохіть виявляючи велике зацікавлення до вправ фізкультурниць.

Гачита, — в дерев'яному сідлі, що не змінило своєї форми з часів Чінгіс-Хана, в шовкових паризьких панчохах, в лякованих черевичках, що міцно спираються в стремена, в якомусь дивовижному наймоднішому капелюсі і в традиційному монгольському халаті блискучого синього коліру, — найстаранніший спостерігач фізкультурних вправ групи ревсомольської молоді.

Гонгор звик до її присутності на вправах, і тепер йому бракує її. Бо під поглядами Гачити, він не відчуває спеки, млявості й втоми.

Поміж дотепних гострих слів, між сміхом він знайшов уже з нею спільну мову. Її зацікавлення ревсомолом, — це та ниточка, за яку він хотів витягти її з прокопченої юрти консервативних батьків, з драговин побутових забобонів та умовностей.

Але ось уже кілька день, як Гачити нема.

Не видко навіть куряви, що в далені завжди здійсмає її гарячий кінь. Гачити нема, і Гонгор ламає собі голову над питанням, що з нею сталось. Може легка юрта знялась із свого місця й перекочувала разом з табунами й отарами на нове пасовисько. Тоді прощай, Гачито, степи й пустелі висушать тебе й зроблять тебе навіки рабиною ламаїзму!

А може Гачита хвора? Тоді її лікуватимуть лами за всіма правилами тибетської медицини, що робить лише калік та божевільних. Будь вона в ревсомолі, її обов'язково лікував би європейський лікар, а так батьки навіть заборонять їй удатись до нього.

«Мені шкода тебе, Гачито!» — хочеться голосно гукнути Гонгорові туди в далечінь, де виблискує в туманній спеці Тола. Але він мовчки підводиться з каменя й шикуює у лаву дівчат. Сьогодні він це робить неохоче та мляво, в нього зник увесь смак до роботи.

Вертаючись додому, Гонгор зустрів старого монгода, якого кілька разів бачив з Гачитою. Гонгор зрадив. Мабуть, цей арат знає, що сталося з нею.

— Сайн байна! — привітався Гонгор.

— Са-айн байна! — спинився коло нього арат, чекаючи на продовження розмови.

— Що з Гачитою? — спитав Гонгор, не гаючи часу на попередній вступ.

— Хохай! Гачита хвора! — з байдужим виглядом відповів монгол.

— Що з нею?

— Мітхуке! Не знаю! Лаами кажуть, що вона не видужає! Мабуть, її вже однесли в долину смерті!..

Гонгор жажнувся від цієї звістки.

Монгол байдуже подивився на нього й рушив далі. Йому було «хамалге» — байдуже: чи вмерла Гачита, чи жива вона. Одним більше, одним менше, — однаково. Ламаїзм витруїв у ньому почуття протесту й виховав дивовижну покору долі.

Гонгор застиг серед дороги. Спека спадала. Від Богдо-Хан-Ули з лівого на правий беріг Толи простяглася довжелезна тінь. Над пилюгою вулиць, як подих паралітика, завмер передвечірній холодок.

Тінь торкнулася почуттів Гонгора й сум опанував його, безпорадний сум, що прийшов з безмежних рівнин та горбів.

«Лаами кажуть, що вона не видужає!» — прошепотів Гонгор. Він знав, що означає цей вирок. Він добре розумівся на звичаях своєї країни. Краще було бути вже мертвим, як ще живому вислухати цей вирок.

«Швидше туди, — в долину смерті. Може він ще застане Гачиту живою!» І Гонгор зірвався з місця, перемагаючи втому та хвилювання, що знесилювало його.

Він щодуху побіг геть з міста туди, де серед дабанів у рівнині розкинулось страшне монгольське кладовище: — долина смерті.

Монголи не закопують у землю своїх мерців. Скрізь, — на рівнинах та дабанах — горбах, у пустелях Гобі, — можна зустріти людські черепи та кістяки, що їх старанно висушило гаряче сонце. Кістяки верблюдів, яків, коней валяються впереміжку з кістяками та черепами людей.

Коли вмирає монгол, його витягають з юрти й кидають у полі. Юрта негайно ж залишає це місце й перебирається в інше. У містах бували випадки, коли мерців витягали просто на вулицю й залишали так.

Щоб запобігти пошестям, революційний уряд Монголії видав наказа, щоб населення ховало своїх мерців за містом у так званих долинах смерті, що відповідають нашим кладовищам. Але й цей захід кардинально не вплинув на гігієнічний стан міста. Собаки розтягали мерців з долини й приносили до міста недогризені шматки людського тіла.

Гонгор чудово знає всі ці випадки, але він знає й жахливіші речі, що їх породив ламаїзм.

Монголи не люблять ховати своїх мерців. Для цього вони наймають китайців, що переносять їх на кладовище. Гонгор спостерігав один випадок, коли китайці, які теж, до речі, бояться мерців, несли якогось небіжчика на кладовище.

Від необережності носіїв небіжчик випав на землю з носилок.

Китайці негайно ж з переляку розбіглись. Гонгорові та його товаришам довелося багато витратити зусиль, щоб примусити китайців знову покласти труп на носилки й однести його на кладовище.

Уряд видав нового наказу, щоб мерців закопували в землю, або принаймні ховали їх у дерев'яних ящиках. Але й цей захід не дав позитивних наслідків.

Кам'янистий ґрунт не дає можливості глибоко закопати мерця й хижі монгольські собаки виривають його з землі. Ящики, що їх дуже важко робити, бо нема дерева, теж не допомогли. Собаки розгризають і руйнують їх краще, як це зробила б людина з молотком або сокирою в руці.

Величезний вплив лам на долю монгольського народу позначився навіть на смерті фундатора народної партії, вождя монгольської революційної армії Сухе-Батора. Сухе-Батор, що заступився при нічному об'їзді варт, був, очевидно, отруєний через те, що Богдо-Геген, який надіслав йому, як ліки... власну сечу, заборонив зробити хорому потрібну операцію. Але тіло Сухе-Батора, не зважаючи на звичай виносити небіжчиків у степ, було поховано в землі.

Це був, здається, перший випадок, коли було порушено закон, що забороняв копати землю, і перший випадок, коли тіло небіжчика-монгола було поховане в землі.

Але вплив лам має ще жахливіші, ще потворніші наслідки, через це Гонгор так тепер поспішає в долину смерті, гадаючи, що випадково може допомогти Гачиті.

Лами не тільки виступають, як служки релігії, вони виступають у побуті монгола, як досвідчені лікарі. Застосовуючи тибетську медицину, вони калічать та отруюють нарід, користуючись з його культурної відсталості.

Коли людина тяжко хора й лами не мають надії, що вона вилікується, вони ухвалюють вирок, що людина помре. Це рівнозначне, що людина вже вмерла. Родичі хорого виносять його ще живого у степ, або в долину смерті, де той конає в жахливій агонії.

Гонгор знає випадки, коли старі монголи, що їм лами вирекли неминучу смерть, були винесені на кладовище, але там, випадково не потрапивши до пащ лютих псів, видужували й вертались пішки додому в юрту. Але родина вже не приймала такого «небіжчика». «Небіжчикові» від нічого робити доводилося йти на базар і там жебракувати аж до своєї справжньої смерті.

Гонгор знає, що, не зважаючи на всі накази уряду, з Гачитою міг трапитись такий випадок. Її некультурні, консервативні батьки, що старанно додержують ламаїзму, могли проробити і з нею таку жахливу річ. Недурно монгол, якого він зустрів на дорозі, сказав, що лами вирекли їй смерть.

Гонгор, охоплений нудьгою й страхом, — щодуху біг до кладовища. Хмари коників, потурбовані його бігом, віялом відстрибували в різні боки. Задихаючись од підйому на дабани, випалені сонцем, спотикаючись об каміння, Гонгор біг під натиском страшних думок.

«Може Гачиту не ви́несли в долину, тоді всі його турботи марні. І це було б надзвичайно добре!» Це припущення трохи заспокоювало його, але думка про те, що він може побачити її вже мертвою, одчаєм наповнювала його.

«А що коли вона справді ще жива, коли її ще можна врятувати?» Ця думка перемагала втому й хвилювння, насичувала його великою енергією, спонукала його бігти все швидше. Гонгор падав кілька разів од перевтоми, але, зціпивши зуби, він знову підводився й біг, як навіжений, ніби од цього бігу залежало його особисте щастя.

Нарешті він, хитаючись, спинився. Перед ним у рівнині розкинулося страшне монгольське кладовище, страшна долина смерті.

Перемагаючи вихований поколіннями в ньому страх, Гонгор пішов страшною долиною.

Під ногами в нього забілили черепи, кістки, потворні, обгризені зубами собак людські тулуби, зав'ялені й засушені сонцем. Ніде не було помітно гноїння. Сонце було найкращий гробар воно консервувало все своєю страшною спекою, що висувувала недогризені собаками трупи.

Од одного дабана ген до другого білили черепи, що страшними чорними очицями вдивлялись у відважного незнайомця. На Гонгора шкірилися міцні білі зуби його померлих земляків, міцні білі зуби, що, здавалось, лише й були призначені для того, щоб розривати м'ясо при поживі. Ці зуби, що шкірили черепи на Гонгора, доводили його до божевілля. Його страх збільшувався.

Збоку од себе він побачив чорного пса, що, не звертаючи жадної уваги на нього, лежав у траві й ретельно гриз шматок чиеїс ноги. Гонгор, щоб трохи підбадьорити себе, схопив камінь і, голосно крикнувши, кинув його в собаку. Пес поволі підвівся, постояв, байдуже й спокійно подивився на Гонгора й потім знову важко ліг у траву коло своєї поживи. Ніхто не смів тут турбувати псів, і пес не звернув жадної уваги на камінь та крик Гонгора.

Де ж Гачита?

Гонгор став старанно обходити долину, розглядаючи кожний камінець, заглядаючи до розбитих труп, що з них висіли шматки забрудненої трупом матерії. Перемагаючи огиду й страх, Гонгор заглядав у кожний куточок, але Гачити ніде не було. Це трохи заспокоїло його. Значить, вона ще не вмерла, значить, її не занесли сюди, але Гонгор не припиняв своїх шукань.

В кінці долини лежала велика купа накиданого монголами ка-

міння, що зв'ється «або». Такі купи каміння зростають у степах і при дорогах у честь якогонебудь духа чи божества. Кожний монгол, що проходить повз таку купку каміння, обов'язково покладе кілька камінців до неї, і купка зростає в білий кам'яний горб.

Гонгор пішов у напрямку до цієї купи каміння. Лише тут ще він не шукав Гачиту.

Гонгор підійшов ближче. Враз він спинився, затримуючи полих і відчуваючи страшну колотнечу в серці. З тіньового боку «або» лежала на підстилці якась людина. Людина лежала на боку, трохи підібгавши ноги, ніби якийсь екстравагантний дивак, що прийшов сюди поспати, в тіні каміння.

Поволі в свідомість Гонгора впала знайомість цієї постаті. Це безперечно була Гачита, вдягнена, як завжди, в свій синій блискучий халат, що так не єднався з шовковими панчохами й лякованими паризькими черевичками.

— Гачито! — скрикнув мимоволі Гонгор і припав коло неї.

Вона не ворухнулася.

Гонгор обережно повернув її обличчя до себе. Воно було знесилене й бліде. Чорна тінь впала коло заплющених очей. Але Гонгор відчув ту невловиму теплінь, що ще жевріла в її тілі.

— Гачито! — знову покликав він з одчаєм у голосі.

Він обережно поворошив її, пильно й жадібно вдивляючись в зблідле, але прекрасне обличчя, в обличчя будди, що стоїть у найбільшому храмі — Гандані й дивиться на прихожанина з байдужим виглядом блискучого золотого обличчя.

Але раптом Гачита розплющила очі й її лице одразу стало людським, ожило тим промінням, що освітлює лише живі обличчя людей.

— Гачито, ти пізнаєш мене? — зраділо спитав Гонгор, обіймаючи її й підіймаючи трохи з землі її голову.

Гачита знесилено щось прошепотіла й знову заплющила очі, її голова непритомно впала йому на руки.

Що робити?

Гонгор безпорадно оглянув долину.

Вона була мертва й порожня. Подалець стояли поруч двоє чорних собак й уважно стежили за його рухами.

Вечоріло. Небо стало синє й довгі тіні лягли від дабанів.

Час було негайно тікати звідси, поки не зібралися зграї псів, які могли розправитися і з Гачитою, і з ним.

Страх і безсилля охопили Гонгора.

Він трохи посидів, відпочиваючи й збираючись з силами. Він не міг тут покинути Гачиту серед цих потворних псів.

Напруживши всі свої сили, Гонгор підвівся, підхопивши на руки Гачиту. Вона здалася йому дотенькою, як пушинка. І Гонгор

манівцями, скорочуючи шлях, пішов з цієї жажливої долини, не сучи в обіймах дівчину.

Чорні пси на деякій відстані послідували за ним, як нічна загроза, що з її лабет він викрав дорогоцінну здобич.

Шокрок йому ставало важче нести її. Він збивався з ніг од втоми. Що далі він одходив од страшної долини, то все більше втрачав сили. Але він знайшов у собі мужність донести її до себе додому.

Європейський лікар врятував Гачиту. Вона поволі видужала й залишилася жити в Гонгора. Як і слід було чекати, батьки відмовилися від неї.

Єдине, за чим сумувала Гачита, живучи в Гонгора, це за конем, якого тепер в неї не було.

І вона разом з Гонгором почала ощаджувати гроші, щоб купити вельосипед.

Герой.

Сонце підсмажувало кам'яні дабани, як велетенську яєшню. Автомобіль, немов чорна муха, що не може витягти своїх лап з розпеченої рідини, застряг на круглому й рівному, як куряче яйце, дабані. Це був старий, напіврозбитий легковий «Форд», завантажений горою ящиків, немов биндюг. Коло нього нікого не було видно.

З долини на дабан підіймався другий автомобіль, що гарчав і чмихав, як ведмідь, який лізе на високе дерево. Тут проходила дорога з Алтан-Булака на Улан-Батор.

Великий вантажний автомобіль, що віз важкі залізні рейки, чмихнувши ще кілька разів, стомлено спинився коло «Форда». З вантажника зішло двоє шоферів і, випростовуючи розбите іздою тіло, підійшли до нього.

— Алло! Що трапилось?

З-під автомобіля вистремились грубі черевики, потім ноги й нарешті з-під нього вилізла маленька чорна постать юнака-монгола.

— Здрастуйте! — привітався монгол, привітно посміхаючись своїм чорним пласким обличчям. Його приплескуватий ніс був урівень із щоками, але той, хто виліпив це монгольське обличчя, нагородив його білими, як циферблят, зубами й щирою посмішкою.

— Тарілка! — тихо промовив шофер з вантажника своєму приятелеві.

Обидва вони з презирством поглядали на монгола та на його підтоптану «галошу», що трохи схилилась на переднє колесо.

— Здається, луснула вісь! — сказав монгол і знову поліз під автомобіль.

Шофери трохи постояли, переступаючи з ноги на ногу.

— Заправимо бензинові баки! — сказав один із них і пішов до вантажника.

З-під сидіння він витяг пляшку горілки, пару консервних коробок, хліб і шматок ковбаси. Обидва вони зручно розташувалися в тіні від вантажника, наче це була тінь од пальми, і взялися до їжі.

Молодий монгол виліз з-під автомобіля й підійшов до них.

— Все гаразд! — сказав він.

— Приєднуйся! — запросили його шофери.

Монгол присів до них. В нього на забрудненій автолом блузі червонів значок кіму.

Розмова точилась мляво. Всі пожвавішали лише, коли пляшка почала нагадувати видоєне вим'я кози.

— Ти звідки? — спитав монгола один із шоферів.

— З Буркавескадрону! Був на війні! — відповів монгол.

Обидва шофери подивились на нього з більшим зацікавленням, як дивляться на несподівану появу нової людини.

— Всипали ходям?..

— Хо-хо!.. — засміявся монгол. — Добре всипали, на великий палець! Мало-мало генерала Лян-Чжун-Дзя не вконтромітили!

— Не любиш китайців?

Але монгол на здивовання шоферів, які гадали, що мають справу з людиною малописьменною, відповідав розумно й докладно.

— Чого? Китайці мають своїх купців та капітанів, а робітників-китаєць мені не ворог.

— Робітники скрізь однакові, — potwierдив шофер, — скрізь з них три шкури деруть!

— Парко було?

— Мало-мало парко! Був мороз, проте доводилось і потіти!

Тінь од автомобіля пересунулась, як стрілка годинника, і шофери знову сиділи під пекучим промінням. Монгол оповідав. Він підвівся й рухами підсилював своє оповідання, як артист у китайському театрі.

— Генерал Лян-Чжун-Дзя закопався, як тарбаган, у місті Ман-джурія. Червона армія підходила все ближче й ближче... — Монгол зробив рух, наче щось обіймає. — Його смердючу нору оточували з усіх кінців. Наші частини захопили останній роз'їзд перед Манчжурією. Бій розгортався. Уранці манджурська залога зробила спробу прорватися через кільце червоних, що оточувало її. Один полк китайців, щось із тисячу чоловіка, десь збоку продерся й посунув на роз'їзд Абагатуевськ, де був лише штаб та канцелярія. Командири й канцелярія негайно залягли з кулеметами. Але що вони могли зробити, з такою навалою?! Поруч лише був наш

Буркавескадрон. Мороз розгулявся, як білогвардієць. Гадали, що від штабу не лишиться й порошинки! Ми швидко приготувались. «Ескадрон, слухай мене!»—скомандував наш комсомолец Лупсан-Даші. — Хлопці, — сказав він, — радянська влада звільнила нас від генералів та китайців. Вже кілька років вільно живе наша Бурято-Монгольська Республіка. Але ми ще ніколи не захищали радянську владу. Ніхто ще не бачив, як ми вміємо битися за неї. Хлопці, покажемо ж, як ми вміємо битися за радянську владу!..» — Ми негайно ж скинули з себе чоботи, бурки, залишили все, засукали рукави, скочили на коні й блиснули шаблями...

— Навіщо ж ви поскидали з себе чоботи й шинелі, адже був мороз? — запитав один із шоферів.

— Щоб краще було працювати! Переможцями ми вернулись би і вдяглися знову, а переможеним все одно смерть, і одяг непотрібний! Ми рубали китайців упень! Ми летіли, як летить пустелею вихор! Ми столочили китайців, як толочать траву в степу! Шістсот китайців вирубали доноги! Решту взяли в полон. З наших хлопців загинуло лише двоє — четверо були поранені. Потім ми знову одягнулись. Наш ЦВК надіслав нам привітання: «Бурято-Монголія пишається із своїх бійців! Слава героям, слава тим, що загинули в боях!»

Монгол кінчив своє оповідання й, не чекаючи обговорень пішов до свого «Форда». Він одкрив покришку й пірнув головою в мотор.

Шофери зібрали рештки їжі, сіли до вантажника, який вистрілив кілька разів, поки зрушив з місця й почав обережно спускатись по другий бік дабана.

Унизу, в рівнині, їх наздогнав «Форд».

— Гей, го!.. — крикнув монгол, випереджаючи їх.

— Як твоє прізвище? — запитав шофер, піддаючи газу й силкуючись іти поруч із монголом.

— Лупсан-Даші! — крикнув той, переходячи на третю швидкість.

Маленький шофер, з приплеснутим монгольським обличчям, забруднений в автол, чорний, як жук, був один із героїв, що охороняв кордон своєї червоної батьківщини, що показав, як він уміє битися за радянську владу.

Шофери вантажника силкувалися наздогнати монгола, що його автомобіль уже далеко, чорною мухою, знову дряпався на круглий, як яйце, дабан.

Гео Шкурупій.

„Кзил Юлдус“.

Татарська бригада „Кзил Юлдус“¹⁾

Завше на першому місці.

Сьогодні мусить

дати на „плюс“

вугілля

вагонів 200,—

щоб партії дати

гарячий рапорт

про дужу,

потужну роботу

Прийшли до мотора,

і рантом

залляло

усіх

потом.

Прийшли до мотора,

і рантом

зупинили швидку ходу,

ніби силу

і волю втратили,

ніби вітер вогнем подув

І лайливі

лились

слова:

— Ех, чия ж це голова?

— Не працює мотор.

— Штанга впала.

— Хто працював? Хто?

— Хто тут був?

І побіг Хабібул

по шпалах.

Миготіли стіни,

стойки,



¹⁾ Бригада шахтарів у Ленінську (Кузбас).

під ногами —

вода.

Хтось поспішав високий.

Це мог рист Дудар.

В бригадира

встала лють.

— Я не за себе болю,

і накровилось чорне тіло,—

вдарити б

шкідника!

Та ні,

не здригнулась рука,

лиш докірливо губи тремтіли:

— Ти працював...

і твоя вина.

Адже пошкодив не тільки нам,

не Хабібуну,

не „Кзил Юлдусу“.

Голово ти,

зрозуміти мусиш, —

на вугіль чекають заводи Кузбасу,

заводи Уралу,

а ти...

І Хабібун

говорив басом,

гострими словами за злочин платив.

— Сором, Дударе, сором..

Та що говорити тут!

Завтра шахтарські збори

відповідь

дадуть.

Повернувся до бригади

Хабібун.

На дорозі вади,

Кожен злий буз.

Та не кинули роботу, ні,—

молот дунко задзвенів.

Працювали над мотором

5 годин,

тоді мовив тихим словом

бригадир:

— Ліпше вмерти нам у землі

непомітним,

маляньким

загоном.

Ліпше кожному —
зотліть,
ніж не дати 200 вагонів.
Та на це
не відпо ів
ніхто
живим
і звичайним словом.
Лише гучно
загув
мотор,
розбуркавши тишу сонну.
Лише врубковка
зубами
вмить
в'їлась
у чорну породу.
Застугоніли ломи,
і згодом:
вибух
за вибухом був,
від тиску
лямпочки гасли.
І певен Хабай Хабібул,
і кожному стало ясно:
до техніки ентузіязм,
виробу більше буде.
— Ну, товаришочки,
ще
пра-азі
і вдари розходились гудом.

За годиною ідуть години,
працюють усі —
як один.
Для свідомої людини
нема для прогулу годин.
— Не з нами Дудар, не з нами,
він не трудар.
Коли б ми раніше знали,
не був би в наших рядах.
— Здолаємо негідь цю!
— У відповідь —
краще працюй!

...А надворі:
давно день,
партконференція йде.
Запізнились з рапортом на 5 годин.
та усі працюють,
як один...

Руки
рухалися метко,
від жаги
непорушний язик.

А коли
двохсоту вагонетку
конвеєр вуглем нагрузив,
підвівся першим Хабібул,
за ним

Сабіров
і Забар.

Цієї ночі
бій

був,

за вугіль —
боротьба.

.....
Затихла врубовка. Бурав
у камінь грузько вгруз.
— Товариші, пора!
Й пішла бригада „Кзил Юлдус“
із рапортом
до кліті...
на-горі.

Дмитро Чепурний.

Тринадцятий сніп.

I.

Сонце припікало, як перед грозою, що вже десь за обрієм напнула свої чорні вітрила і готова щохвилини зірватись з якоря і виплисти на поверхні блакитного неба. Криві язички серпів блискади вогняними пасмами, хутко, моторно, ніби палакхотіли в людських руках. Тихо хрускотіли зелені бильця пшениці, ніби молоді пташині кісточки, розчавлені чоботом, і важке, золоте колосся, як червінці із столу, згортали женці в дебелі, здорові снопи. Як червінці, що їм господар ліку не знає, як золотий жар, що його господар загібає чужими руками...

— Ану, приляж, приляж!

Економ ходив стернею звільна, бундючно, як черногуз по болоті, і підганяв робітників.

— Гей, ти, довгов'язий, роби, не поставкуй: не на балу!

Економ — заїзжий, з мазурів, не знає ще всіх добре на ім'я, на прізвище. Він називає їх по підмічених, для нього цікавіших рисах: довгов'язий, рябий, жовтошкурий...

Селяни привикли до панських посмішок та покриків — вони мовчки приймали їх. Пана не перекричиш, правди словом не доб'єшся. Вони прилягали до роботи, блискали кривими серпами, бо тож треба хребтом хильнути, бо тож треба тих жмень набрати, доки покласти — тринадцятий сніп. Дванадцять панові зіжнеш, складеш, звезеш, тринадцятий — менший, засмічений, зіпсований — одбере економ тобі за роботу... Дванадцять на панське пузо та розкоші, тринадцятий на твої злидні голодні...

І без покриків економових женці поспішали. Треба ж заробити. Подивишся на лан і скажеш, що селяни жнуть на своєму, так пильно вони працюють, а пан по чужому прогулюється... В дійсності воно так і є: селяни працюють на своїй землі, лише не для себе, а пан по чужій землі гуляє, бо працюють на нього трудящі... Така правда в Галичині... Та не в одній лише Галичині, а по всьому буржуазному світу.

— Од них тільки одвернись! — бурчить сердито економ. — Ей, білобрисий. Що ти там сів?

— Якби тобі в язик такий терен загнати, то ти б ліг, не то що сів.

— А ти не пащекуй.

— А ти не гавкай. За сніп роблю, а не за гроші.

Економ люто ляснув кнутом і подався далі.

Женці, не розгинаючися од роботи, перекидалися словами, ніби грудками землі.

— Чого він собакою чіпляється?

— Нудно без роботи...

— Поговорити хочеться...

— А по-людськи не може, то по-собачи гавкає...

— Тсс!.. Он уже до Яця вчепився.

Женці оглянулися на другий край.

— Той йому одчіпного дасть.

Економ вурчав:

— То тобі не коло машини гайки підкручувати...

Яць випростувався. На його засмаглому од сонця і налитому кров'ю од схиляння обличчі текли струмки поту, змішаного з пилом, і він обтер його недбайливо рукавом. З очей блиснула зненависть, ніби два електричні свердла впились в економове удутлувате тіло.

Економ тягнув.

— Тут тобі треба бистріше звиватись, щоб я тобі гайку не прик...

Він глянув на Яцєве обличчя і змовк.

Обізвалось кілька жінок.

— О, Яць, дарма, що міський — ще він свій тринадцятий краще нашого брата покладе...

А молодь обурилась.

— Що він липне, як кізяк до чобота?

— Розпарився на сонці — язик свербить.

— Наш брат, чи до машини, чи до серпа — вміє руки прикласти, а от якби його од панського корита погнали — здох би, як пес.

А Яць витер піт з обличчя, кинув зжату жменю колосся і обернувся грудьми до економа. Скривлений серп горів на сонці загостреним знаком запитання.

— Ти мав мені щось сказати? — прохрипів молодий робітник.

Поглянувши на його м'язи, натужені, як сталеві пружини, на його ненавистю скривлене обличчя і скривлений, мокрий од свіжої трави серп, у економа минулась охота до розмов.

— Жни, жни, що там розмовляти? Теж — жнець!.. — і хутчіш побіг від нього.

Хлопці весело реготались.

— Ага, почув, чим пахне розмова з робітником.

— Яць би йому тут і в'язи, як гайку, закрутив.

— Дивись, як майнув.

— Як пес, що дістав по хвості.

— Він ще колись наскочить на свого, — додав якось невиразно літній дядько. Може йому соромно було поступатись перед молоддю, якої навіть економ збоявся.

— Наскочить? Не наскочить... — дражнив його інвалід Юрко. У війні з поляками поранено його в ногу і з того часу він кульгає. З того ж часу і прозвали його інвалідом.

— Чому не наскочить? — питає нерішуче дядько.

— Бо ми такий народ, що в нас тверда шия.

— Ну то що? Хлопська шия, — не поступався дядько.

— От, от! Рабська шия; скільки б панів не сідало — всіх видержить.

— Ну, то ще ми побачимо!

— Еге, побачимо, — погодився інвалід. — Бачите он-ті горбки?

Ген понад дорогою виростало з хлібів декілька горбків, густо зеленою травою вкритих. Горбки збилися до купи, ніби радились над чимось таємно, німо поглядаючи на широкі панські поля та на їх нужденних робітників.

Обізвались — випорхнули з пшениці, ніби підтяті, зранені перепілки:

— Бачимо.

— Знаємо.

— Отже мало того! Що з того?

Шелестіли хліба і хрумкали зелені стебельця за кожним черком серпа. Зідхала земля, солоним потом мужицьким кроплена. Десь на тому краю вилетіла пісня і понеслася над хлібами низько-низько, крилами пшениць та людських сердець черкаючись:

Забарились жінці,
Зажирились пшениці:
Хто прийде по нас на поле,
Хто зведе нас до стодоли,
Хто?

Не журітесь, пшениці,
Є ще в пана палиці,
Пан зжене нас на роботу,
Пан зжере вас з нашим потом,
Пан!

Але ляснув гарашник і пісня обірвалася, впала у хліб і заніміла, як підстрелена пташка.

— Що це там ще за гайдамацькі пісні?! Не стулиш гембу один з одним — співати! Дуже вже ви собі розбираєте в нашій республіці. Хами!

Економ пішов просто на спів, але тих, що співали, як не було.

— Хмариться, а вони розспівались. Гайдамаки! Більшовики!

Економ не вгавав. Йому треба було показати на комусь свою

владу, свою силу. Він почував себе ніяково після сутички з Яцем, у якій йому довелося ганебно одступати.

Гарячий Лука, комсомолец, не втерпів, спалахнув раптом, як солома.

— Що це таки за рабство: за тринадцятий сніп роби і тобі й писнути нема права? Яке кому діло: хочу — співаю, хочу — плачу!

— О, це останнє можеш, — усміхнувся літній дядько. — Ніхто не боронить.

— А тобі забаглось волі? Га? Може — більшовицької? — сичав економ.

— Знаємо, чого нам багнеться! — одрізав Лука.

— Та не діждете! — крикнув люто економ і з досадою став гризти кінчик рудого вуса.

На небі з'явилася одна хмарка, друга, збиралися над горбками, немов доповнювали раду.

Інвалід вів своєї далі:

— Вони тринадцять разів обернуться з боку на бік, тринадцять разів проклянуть наше рабське боягузство, доки ми зажнемо свій тринадцятий сніп.

— Хто? — непорозуміло запитав чийсь голос.

— Хто? Наші товариші, наші брати, що поклали свої голови в отих могилах за цю землю. Ех, люди! — і інвалід з гіркістю кинув жменю колосся на недожятий сніп. — Боролись ми за нашу землю, за радянську владу, кожний шматок цієї землі нашою кров'ю злито, а тепер вона панові родить... Ми зливаємо знов її, але вже сьомим потом, доки подкладемо свій тяжко загорьований тринадцятий сніп...

— Але ти його не покладеш! — крикнув озвіріло економ. Він рад був нарешті, що матиме на кому зігнати свою злість і досаду. Інваліда можна було без ризику кривдити і ганьбити. До того економ ненавидів його, як учасника протипольської війни, і де міг напастував його.

— Геть з лану, каліко! Я тобі покажу підбурювати народ!

— Не я його підбурюю, а панська кривда.

— І ти ще пащекувати?

— Не скачи, як щеня, на серп наколешся! — процідив інвалід.

— Ти що, погрожувати?

Цього було вже забагато. Це вже явне легковаження і кпини. Економ кинувся на інваліда.

— Геть звідси! Цю мить!

Він термосив сухим інвалідовим тілом, як порожнім харчовим мішком. Голова і руки інвалідові смішно метлялися, ніби це не жива людина, а дерев'яний страхополох, що ганяє горобців од хліба.

— Що це, справді, за лад: дерти шкуру з нас та ще й глузувати!

— За тринадцятий сніп — гірш панщини!

— Як він сміє, свиня годована, руки піднімати?

— В рило його, собаче!

— Ти пустиш його, гадюко?

З усіх боків збігалися люди. Кидали роботу і бігли з серпами в руках і гнівом в очах.

— Досить насміхатися!

— Досить кривдити!

— Годі терпіти!

Економ випустив захеканого інваліда. Його стривожила розлютована юрба. Але він намагався не подати вигляду, що боїться.

— Забирайся з поля, щоб твоїм духом тут не несло! — крикнув він до інваліда. — Ти більше не робиш тут.

Інвалід щось силкувався говорити, протестувати, але здушене коміром горло деформувало голос, що замість слів вилітав якимось дивним гарчанням.

Звідусіль падали вигуки:

— За що ти його проганяєш? Що він вчинив?

— Він правду казав! Ми всі це кажемо!

— Не смій його чіпати!

— Що, йому — з голоду дохнути?

Економ, ніби не чув того всього. Він крикнув дужим голосом, намагаючись перекричати й опанувати масу.

— Він робити не буде. Марш на місце!

Але ніхто з місця не поворухнувся.

Настала хвилева мовчанка. Почувалось, що тут дві сили зударились: панська і хлопська. І одна мала перемогти.

Раптом виступив з гурту Яць і твердо процідив, як сокирою одрубав:

— Як не буде робити він, то і ми не будемо.

— То що, це бунт?

— Називай, як хочеш.

— Правда! Правда! — загукали з усіх боків. — Сьогодні його, завтра нас. Годі знущатись! Заробітки не великі. Проженеш його — всі кинемо роботу.

Нивою покотився гул обурених голосів. Сміливіші виступали наперед, вимахували серпами і закликали до солідарності. Плохіїші і нерішучі ховалися за спинами і боялися пустити своє слово вагання. Таке обурення й завзяття охопило всіх.

Тим часом з-за могили виповзли великі чорні хмари, що з пошпурою швидкістю заволокли геть усе небо. Вогняний серп черкнув по тому набряклому пузі небесному, гаркнув гарматою грім, наче з могил устали поляглі бійці, щоб одвоювати своїм нащадкам

їхню землю у пана; і великими краплями полився на сухий степ густий, грозовий дощ.

— Так залишається інвалід, чи ні? — запитав хтось глузливо збираючись відходити.

— Побалакаємо з вами згодом! — кинув неясно економ, весь час непомітно назадгузь висковзав з товпи і тепер дремнув додому.

А інвалід прийшов за той час до себе і тільки погрозив йому кулаком у слід:

— А я свій тринадцятий сніп, що не дожав, таки ще покладу.

II.

Вечором у старої вдови Петрихи, де жив Яць, зібрався селянський актив обмірковувати становище. В кутку від вікном сидів невідомий гість із міста, старий робітник, Яців товариш. Не було тільки двох комуністів-селян: Гайки і Костищука. Їх уже піврок як забрали жандарми... Вікна позаслонювано веретами, що і світла не видно було надвір. Крім комсомольців до хати надходили і так деякі старші селяни, місцеві активісти, що стояли близько до комсомольців. Настрій був у всіх піднесений.

— Та то вже, як буде — буде, а гірше не буде, — казав од дверей старий дядько.

А молодь була сміливіша.

— Знаєте, як казав Маркс: пролетаріатові нічого втрачати окрім своїх пут.

— Давно пора було нам стати організовано проти панської сваволі.

— Та то, мабуть, ніде вже нема такого дикого здирства, як у нашого пана.

— Таки ніде, — каже чоловік з міста, — народ то страйками то підпалами, а таки добився кращих умов, ніж у вас. Такі експлуататори, як ваш пан, zostались ще десь у найтемніших селах.

— Тринадцятий сніп! — бідкався інвалід, — гадаєте, так легко той сніп здобувається?

— Та то ще рахується — тринадцятий, а як економ одберіє тобі самі найгірші та вибиті, то вийде — двадцятий.

— Так, що робитимем? — питає Яць.

— Ясно, що, — казали присутні, — страйк.

— Страйк до перемоги! — гукали хлопці.

— Я гадаю, — почав попівський наймит, — що треба обдумати...

— Що тут, синку, думати? Пусті думки не змінять нашого долю, — каже дядько од дверей.

— А що б ти думав? — питають хлопці.

Попів наймит, запинаючись, пояснює:

— Бо то треба зважити: Яцеві все одно, він не наш. Не буде тут роботи, він далі піде, як до нас прийшов. А ми зв'язані з землею, з паном. Нам треба подумати...

Хлопці закричали його.

— Як не наш? А чий? Панський? Хіба він з нами не робить? А як нам бути прив'язаними до панської землі, як віл до ярма, то краще всім вийти з села, піти світ-заочі шукати роботи, ніж тут на пана до сьомого поту робити і з голоду пухнути.

— Хіба ми мало думали-передумали?

— Хіба пан інакше змінить свої умови?

Виступив колоністів наймит. Говорить ламаною польською мовою.

— Як страйк, то треба загальний: і в пана, і в колоніста, і в попа, і в багатія. Єдині умови виставити для всіх хазяїв і єдиним фронтом за ці умови боротись.

— Правда! Правда! Мудро! — загукали звідусіль.

Але попів наймит почервонів, як буряк, і вийшов наперед.

— А я кажу, що Стась неправильно каже. Стась — поляк, він не розуміє наших селянських, українських інтересів... Наприклад, при чому тут піп?

— Ти, Іване, менше слухай попового панича, бо то ундист, це він тобі замакітрив голову.

— Панич? А він хіба що? Він наш інтелігент!

— Тож то, що не наш!

— В тебе вже панич — наш, а наймит — Стась — не наш?

— Ти, Іване, не своїм голосом говориш: ти проти поляка — наймита і за поляка — пана. Це не наше, не пролетарське ставлення.

Яць перекинувся слівцем з ближчими юнаками та й питає:

— Ну, то як, товариство?

— Страйк!

— Який?

— Загальний!

— Інших думок нема?

Попів наймит зніяковіло мовчав.

— Нема!

— Давайте обмірковувати наші вимоги.

Коло стола згуртувались тісним обручем присутні.

— А ти, Іване, даремно кривдиш Стася. Хіба неправду він каже? — незадоволено вурчав інвалід. — Всі, що працюють, мають спільно йти на тих, хто не працює, хто дере. Отак учать більшовики! Ге?

Але наймит сердито буркнув:

— Краще б ви, дядьку, розказували собі про свої військові пригоди, ніж ото на мене нападати.

— Ага, правду кажу? Сердишся? Ото ж то!

Петриха вловила догідну хвилину й підсіла до інваліда. Вона про своє. З того часу, як втратила чоловіка в боротьбі з панам, тільки й розради находила вона, що в споминах про нього.

— Що з ним балакати? Молоде — дурне, бутне. Розкажи мені краще, голубчику, мені за Петра...

Вона краєчком фартушка витерла очі, що зразу набігли слези, як сухий ставок водою під час грози.

— На що то, Петришко, біл ворухити?..

— Кажіть, кажіть; тільки мого зосталось...

— Щоразу вам розказую те саме, — знаєте...

— Нічого, нічого. Я знов переживаю, на душі легшає...

— Е, якби нам ще раз пережити той час, знали б ми тепер як робити...

— Кажіть, кажіть, братіку...

— Таких би нам більше! Таких би нам тепер! А Петро славний був вояка!

Петриха схлипнула.

— Та бо ви, Петришко, не...

— Нічого, нічого, це так... Говоріть, — і вона стиснула губи і примружила очі, щоб не плакати.

— Пам'ятаю, як сьогодні: залягли ми в полі — без куль, харчів, обідрані. А холод — май-май. Кожну кулю бережеш, як ока, як руку, як ногу, що — ногу, як голову. Стріляєш, коли в інакше годі, і добре дивишся, щоб куля даремно не дірявила брови неба. Вже раз грякнеш, так там легіонер тільки крикне. Кулі з дула, ворог з лав. Але, що з того? Кулі виходять, а вороги підходять. А ворог заліг собі під селом, одітий, обутий і ні гу-гу. У них панський двір, обори, клуні, стоги, скирти. Забезпечений м'ясом, крим і сухим, теплим і гарячим. І на напої в них не посуха. — Е, сто чортів їх матері! — каже Петро.

— Сто чортів їх матері! — побожно повторює Петриха, похитуючи головою.

— Глядіть-ко лише, як наші пани тікатимуть, каже. А, що ж ти їм, — питаємо, — поворожиш? — Ось, побачите, каже. — Пішов до старшини, щось побалакав і зник. Ну, ми собі бай-бардзо. Що може він там такого придумати? Може, в розвідку пішов та й тільки. Лежимо в грязюці та виловлюємо мушку польських курчат. Нема-нема, а там якесь кліне. Руки деревеніють, ноги дубіють, живіт ремінцями підтягуєш. Рахуємо кулі, як лихвар червінці, і з таким жалем дивимось на купу порожніх гільз. Остання надія на багнети. Так і ніч запала. Холод, голод, болото — осточортіло, хоч до чорта в пельку лізь. Коли наказ: приготуватись до атаки! Значить — буде видно. Ожидати хлопці. Поки це та те, глянь: очам не віриш — горить двір, скирти

тоги, клуні... Як удень. Бігають легіонери, метушаться, а ми вже куль не жаліємо. А далі—ура! Покинули вороги припаси, зброю, втікали, аж земля гула. Добре ми запаслись того вечора кулями й харчами. Імо, спочиваємо, коли — цур йому! — сатана, не сатана, лізе якась чортяка. Засмалена, обгоріла, засаджена. — Стий, чорте рогатий! Кулю в пузо пуцу! — Тю! Петра не пізнав? — Бий тебе, нечиста сило! Справді, Петро. От який молодець був!

— Ловкий! — заздро кинув хтось із слухачів.

Тим часом за столом обмірковували плян організації страйку, проектували склад страйкового комітету, виробляли вимоги. Гість із міста розповідав про практику інших сіл, давав поради й вказівки. Тьмяне світло ледве пробивалося крізь тісний гурт народу, що оточив стіл, і розкидало по кутках великі, витягнуті, мідернацькі гіні присутніх.

— А де він загинув? — кинув хтось необережно до інваліда. Петриха затулила уста рукою і нахилилась нижче. Ні звуком не зрадила більше свого горя. Інвалід, захоплений дорогими споминами, не давав себе просити.

— Йшли ми вулицею у Львові. У Петра почалась лихоманка, прага пекла його. — Не можу, братіку, каже; якби води кри-ітку. Підожди, я заскочу, нап'юсь. І скочив до камениці. Шко-да, — думаю, — що я його одного пустив. Часи непевні. Панство каже люте, що хлопи Львів узяли. Дай лише, зайду й собі. І ки-нувся за ним. Одчиняю двері і — оторопів. П'є Петро воду, руш-ницю держить у руці, якраз обличчям до мене. А ззаду здоровен-ний хлопиця саме замахнувся обухом. Не встиг я крикнути, голос застряг у горлі, як мозок бризнув на стіни, на двері — і Петро простягся мені до ніг. Схопив я рушницю, прицілившись, простяг-нувся і той з сокирою, але Петра не вернути. Отак і загинув він зрадою з панської руки...

За столом жваво сперечалися, а навколо інваліда настала тяжка мовчанка. Навіть Петриха не плакала, лише застигла в нерухомій позі.

Хтось кинув:

— Добре діди казали: пани добрі тільки печені!

Інвалід задумливо, наче до себе, промовив:

— Хоч би ще дожити хлопсько-панського фронту. Вже ж би ми вдруге не впустили нашу владу з рук. Тепер у нас є хоро-ший приклад — Радянська Україна!

Було вже пізно. Раптом хтось постукав у двері. Всі перегля-нулись од несподіванки.

— Кого ж ще немає? — запитав насмішкувато якийсь на-мішко.

— То вже, як не пан, то хоч економ занудився за нами, нікого зати.

Хтось пішов одчиняти.

— Насилу знайшов вас. Не сказали навіть, де збираються. Чого ти не повідомив? — звернувся попович до свого наймита.

— Та... — почухався наймит у потилицю.

— А що ж вам так припекло? — запитав Яць.

— Як що? — обурився панич, — треба ж щось робити.

— З чим?

— Як — з чим? А випадок на лані?

— Ну?

— Я дивуюся вашому спокою! Нащо тоді було збиратись? Треба ж... Треба щось робити.

— А що ж його робити? — цідив Яць.

— Ну... хоч би... просити пана... уладнати конфлікт... Я можу...

— Ха, ха, ха! Просити пана? Ой, умру! — реготались хлопці.

— Теж робота!

— Просити? Як ви сказали?..

— Чого ви смієтесь? Звичайно, вимагати, але ввічлива форма ніколи не пошкодить... — боронився панич.

— Поговоріть з людьми, що люди скажуть; їх торкається, вони хай роблять, — сказав Яць.

Стали розходитись. Петриха пішла до комори спати. Хата хутко спорожніла. Зостались: Яць, Михайло, секретар комсомольського осередку та гість. Гість, міський робітник, що через безробіття пішов шукати заробітків на село (як пояснив Яць присутнім), довго розказував про становище партії, про загострення класової боротьби в місті та зростання її на селі. Розказував про перемоги та поразки трудящих селян в різних повітах, про зрадницьку ролю ундо-фашистів, про весь галицький пляцдарм класової боротьби.

— Я бачу, Яцю, що твоє безробіття в місті вийшло тільки на користь. На селі ти багато допоможеш своїм досвідом і своїм знанням...

— О, Яць — наш зразок і наш керівник! — сказав Микола.

Глупої ночі розійшлися три товариші. Гість попрощався і побрів до сусіднього села. Йому ніколи було надовше зупинятися.

III.

З самого ранку збирався народ на майдані коло двора. А дняка славно була. Сонце, вмите вчорашньою грозою, пригрівало, припікало, хліб колосився. Аж просився серпа. Але жінці всі на зборах. Обрали страйковий комітет: Миколу і ще двох комсомольців, бабу Параску та дядька Стефана. Вимоги вирости вже поза те, щоб залишити інваліда на роботі. Вимагали — восьмий сніп! Тільки подумати: вчорашні жебраки і раби тринадцятого

снopa, сьогодні ставлять питання руба — восьмий сніп, або нехай на пні гние! Ніхто не стане до роботи. Вимога була велика, не всі вірили в перемогу, але вирішили боротись до кінця. На зборах вся біднота і наймити — попівські, й колоністівські, багацькі. Всі вийшли на збори, як на свято. День хороший, а робота стала, бо — страйк.

Надійшов панич. Взяв слово.

— Товарищі селяни! Ми мусимо діяти організовано й обдумано, щоб певно виграти, а не нашкодити собі. Коли конфлікт з паном, то чого загострювати стосунки з порядними газдами? Чого наймитів підбурювати?

Знявся галас.

— Годі! Годі!

— Геть його! За попа серце болить.

— Що йому тут розпинатись? Хіба він знає смак поту?

— Чого він примазується? Без його обійдемося! Самі знаємо нашу дорогу без панських поводитарів.

А пан ходить по покою, смокче сигару і сердито блискає окулярами на майдан. Прокляті хами! День такий розкішний, хліб стоїть, борги ростуть, а вони — страйк. В криміналі погноїть би те бидло! Хай луснуть вони, як він їм поступить хоч на палець. Жандармерію треба викликати. От, лихо: далеко до міста.

Прийшла делегація. Виклала вимоги. Пан вислухав гнівно. Стримався. Одрубав:

— Ніяких поступок. На старих умовах можуть ставати до роботи. А завтра і на тих умовах не прийме. Інваліда, як ворохобника, не бере. Все.

Пішли делегати. Неспокійний пан. Розкидає знервовані кроки по покою, розсіває схвильовані думки по хаті, а очима все зиркає на майдан. Незадоволені селяни вигукують, погрожують, не підуть на роботу. От, хами! Де ж тепер робітника взяти? У сусідів теж круто. Доки знайдеш, привезеш — хліб висиплеться або зогние. А борги, борги!..

Прийшов попович.

— Я, звичайно, не делегат... — почав він.

— Е! Втратили ви свій вплив на хлопство.

— З більшовиками, з комуністами нам самим боротись тяжко...

— А нащо ви пустили їх сюди?

Попович здвигнув плечима.

— Самі вони ростуть тут, як гриби.

— Бо не вмієте держати хлопа в руках.

Попович образився.

— Я не того прийшов до пана діди́ча...

— Знаю, знаю! Але ви поставте себе в моє становище. Га?

— Я готовий пана порадити...

— А саме?

— Треба було б Яця, цього робітника — це комсомолец, їхній керівник — якось усунути...

— Тільки прийдуть жандарми, скажу арештувати.

— Давно б пора. А то знаєте: в Любомірського спалили...

— Спалили?

Пан скочив, як ужалений.

— Спалили до гла! В Потоцького — теж...

— В Потоцького?

— Ого! І хліб, і сіно, і стайні... В Янушевича...

— І в Янушевича?!

— Добре ще, що було забезпечено...

— Боже! Я, здається, не забезпечив.

Попович продовжував своє.

— Краще небезпечних людей заздальгідь прибрати.

Але дідич не слухав уже панича. Як він досі про це не подумав? Весь край в більшовицькому вогні, а він собі так легковажить. Та якби він до своїх боргів ще погорів — він круглий жебрак! Йому залишається одна петля. Хай їм сто чортів! А до того — хліб не забезпечено. Та тут не восьмий, а сьомий сніп даси. Ні! Ні! Ні! Зариватись небезпечно. З вогнем грати. Зрештою, де ті жандарми? Хіба їх республіка настарчить на всіх хлопів, коли то одні більшовики, одні бунтарі. До сто дяблів! Де ті делегати? Треба домоворитись.

На майдані знявся якийсь галас, крик. Дідич прикипів до вікна. Долітали вигуки.

— Вбив!

— На смерть!

— Туди йому й дорога!

Попович вилетів із хати.

Дідич всунув револьвера до кишені і теж вийшов.

Економ лежав серед майдану головою на гострій камінюці, що й розчерепила йому череп. Зелена трава і сорочка були забризкані кров'ю. Яць стояв з розведеними руками і дерев'яним поглядом дивився на прибитого економом, нічого не розуміючи.

— Що тут трапилось? — запитав дідич надірваним голосом більше на те, щоб щось сказати.

— Знову чіплявся собака до інваліда. До горла ліз, от і має, — кинув хтось із гурту.

— Вбитий?

— На смерть?

— Та ні; пришибло...

— Шкода: було б одною собакою менше.

— В'яжіть інваліда! — скомандував пан своїм посіпакам.

Інвалід став у бойову позу.

— Ану підходь, в кого зуби цілі!

Тут опам'ятався Яць. Він підійшов до посіпак.

— Не руште його! Він не винен. Це я зробив... не хотючи.

— Ти? — зрадив пан. — Не хотючи? Ну, цьому ми повіримо!

Здавалось, до пана повернув добрий настрій.

— Заберіть його! — сказав він до посіпак.

А потім звернувся до гурту.

— День хороший, шкода дармувати. Де тут ваші делегати, ходім, поміркуємо.

І пройшов коло поповича, навіть не глянувши на нього.

Економова пригода була товчком до остаточного рішення. Загроза війни з хлопством налякала його не на жарти. Йому тяжко було капітулювати перед хлопством, але страх перед банкрутством його приневолив. До того він знаходив деяку втіху в тому, що позбувався бунтаря з села в особі заарештованого комсомольця Яця.

Делегати повторили свої вимоги. Вони твердо стояли на своєму. Вони знали, що боротьба почалася, і одступати їм не можна. Перемога мусить бути за ними.

Пан довго думав, а, може, тільки робив такий вигляд, щоб не показати, що він, злякавшись, зразу здав свої позиції, і врешті сказав:

— Згода. Передайте людям, що я погоджуюсь на всі умови. Ви працювали в мене, в мого батька працювали, можна вам піти й на поступку... Все таки ми свої, порозуміємося... Тільки всяких зайд гоніть од себе.

На цьому й закінчилось.

IV.

Перемога.

Весело рушили селяни на панський лан. Ставали, наче до своєї роботи. Перемога, несподівана перемога, підбадьорила їх, підняла їхню гідність у їх власних очах. Вони, сірі, убогі, темні мужики — перемогли пана. Примусили його прийняти свої умови. Вони — продиктували панові умови. Оце так раз!

Наймити теж дістали полегші, бо хазяї побоялись залишитися серед роботи без робітника.

— От що значить організованість трудящих за правильним керівництвом комуністичної партії! — казали комсомольці.

— От що наші хлопці! — казали дядьки.

Авторитет комсомольців зразу зріс в очах маси.

Але загальну радість підкошувала відсутність доброго товариша — Яця.

- І який там дідько підсунув камінюку? — говорили.
- Так мало бути, — зідхнула якась баба.
- Так йому, собаці, й треба, — поправив її якийсь парубок.
- Бідний Яць! Що йому тепер буде?
- Та він його й легко трутив...

— Що трутив, добре зробив, бо вже занадто він сікався до інваліда. Не бійся, ніхто за інваліда не заступився. Якби не Яць, могло інвалідові це бути...

— Та я, хіба що? — оправдувався хтось, — добре зробив, от тільки Яця шкода, славний товариш...

Настала прикра мовчанка. Шелестіло колосся і шеркав серп раз по разу, наче важко дихали, наче стогнали груди землі за славним комсомольцем Яцем.

Надвечір приїхав жандарм. Він заїхав просто до пана. Пан виглянув крізь вікно і пробурчав з досадою:

— Я так і знав. Охорону прислали в одній особі. Вони гадають, мені пугало допоможе.

Інвалідові не йшла праця. Він вийшов зо всіма до роботи, але не взявся за неї.

— Невже таки нема способу допомогти Яцеві?

— А що ж ти порадиш? Поранення і замах на вбивство є? Є! Буде суд...

— Ше пришиють революцію, руку Москви...

— Е, що там панський суд! Хіба ми не знаємо?..

А хлопці понуро мовчали.

Інвалід кинув серп і поплівся додому.

— Гей, дядьку, — хтось попробував жартувати, — що ж ви свій тринадцятий не кладете?

— А... — махнув рукою інвалід, — ще покладу...

* * *

Вже сонце почервонило захід, розгорнуло багрянець, як робітничий прапор, а селяни все ще не покидали праці. Все таки сьогодні робили вони вже не стільки на пана, що вчора, а завтра може, не стільки робитимуть, як сьогодні. Колись те завтра прийде! Колись прийде й та воля, що на Радянській Україні. Кажуть комсомольці, що світ новий, він буде — наш!

Давно вже не вертали так весело, так гучно робітники з панського лану. Йшли гуртом, всю дорогу запрудили, співали, жартували.

А нам пан староста в окрузі
Податок пише, пише штраф, —
Лише в Радянському Союзі
Ми діждемося хлопських прав.

Ми пана старосту охоче,
І всіх панів, і всіх попів.
Без торгу хоч за торбу клоччя
Дамо, щоб взяти хто хотів.

— Агей! там, з дороги! Дайте дорогу! — гукав колоністівський наймит, тріскаючи батоном.

Біднота розступилася.

Прокотилася хура, на ній жандарм і — Яць. Зразу стало тихо і ніяково. Хура проїхала хутко і як уже минала гурт, несподівано з усіх грудей вирвався однодушний оклик:

— Хай живе Яць! Хай живе дружба робітника й селянина!

Яцеве обличчя, ніби раптовим світлом облите, проясніло, він випростався і гукнув молодим бадьорим голосом:

— Хай живе клясова боротьба і перемога трудящих!

Ура! — покотилось за ним услід.

Жандарм заметушився, щось говорив до Яця, але на вулиці не було нічого чути. Так і зникла хура з очей.

Перемога була куплена жертвою кращого товариша й керівника...

*
* *

На ранок, доки народ рушив на роботу, крилата вістка облетіла ластівкою всі хатки і стріхи:

— Колоністівський наймит, на смерть переляканий, привіз уночі жандармового трупа. В лісі поламався віз. Доки наймит лагодив, юрма невідомих кинулась виручати арештованого. Яць утік. Жандарма вбив хтось пострілом з-за дерева. Добрий стрілець був. У саме серце влучив.

Біднота з полегкістю зідхнула. Робітник урятований. Перемоги їхньої більше нічого не хмарило. От тільки інвалід кудись зник з того дня. Але в нього рідні не було, і за ним ніхто не побивався. Проте все трудяще село його з шаною згадувало.

Казали, що він таки дотримав слова: він поклав свого тринадцятого снопа.

Василь Атаманюк.

Протока.

— Ти приходиш,
в уяві —
одна

До старої
в вікнах затоки,
Ти шумуєш
в бенгальських
вогнях

І ростеш,
середня
протока..

І ростеш, середня протоко,
З дня у день —
в очах
моїх.

Ти підносиш
екстаз
років

У широкі дороги
боїв.

І камінням
будови —
частки

Стримкуєш
лататтям їх...

.....

...Я горжуся,
що був учасник

За 500
кубометрів
твоїх...

За 500
кубометрів
углиб

Вирушали
 й полки
 з столиці,—
Бо із давна
 стежки ці
 лягли
На твої
 мерехтливі
 зіниці,—
Як ішла
 Романько ¹⁾ з яруг,
Як гудок
 розгойдав
 той рокіт
Із бригадою
 смілих подруг
У середню
 крикливу
 протоку...
Ти вируєш,
 шумуєш,
 як степ —
Вітровинням —
 в пургову погоду.
...Середня протока,
Ростем,
Підіймаючи
 в вись
 воду!

Іван Семиволос.

¹⁾ Краща ударниця на Дніпробуді.

Будконтора.

(Уривок з роману).

1.

Соняшне проміння крізь гілля перед вікнами писало по стінах великого кабінету ранні червоні узори. В конторі ще було порожньо й тихо, тільки в креслярні щось длубав та вимірював молодий інженер Кравчук. Він завжди раніш всіх приходив, немов хотів випередити директора; це навіть йому з усмішкою дехто натякав із службовців — мовляв, хочеш вислужитись...

Марко Ткач сидів за своїм великим столом, і як завжди розглядав якісь папери, тільки йому сьогодні не як завжди морщилось чоло і чогось дуже розбігались чоловічки крізь великі рогові окуляри по папері з цифрами.

Що за диво! Сімсот тисяч на поточному рахунку, не враховуючи мертвого капіталу, — це ж просто золоті справи. Сімсот тисяч! А ще не так давно Марко сидів за цим самим столом і диктував друкарниці об'яви, що запрошуються на роботу інженери, техніки, десятники, і кожну об'яву закінчував — «плата по згоді».

А разом з тим ходором ходили думки.

«Ну добре, приїдуть інженери, десятники — це все гаразд, але звідки я їм платити буду, коли нас ось тут п'ять чоловіка, і от підходить п'ятнадцяте, а зарплати немає звідки виплатити? Обіцяють то обіцяють і міськплан, і банк, і сільради з самоокладання, і поточний рахунок уже відкритий. Але що з того рахунку, коли на ньому нуль без палички?»

А тут тобі сімсот тисяч на поточному рахунку! Навіть порухувати важко, та ще кому — Маркові, який мав загін з двохсот чоловіка, але коли дванадцять десь зникло, то тільки через місяць дорахувався...

Але це було давно, і це люди, а не гроші. Люди можуть розбігатись, а гроші — це річ, яка потребує точного рахунку й дуже не любить, як десь валяється непорахована якась копійка.

Сімсот тисяч! Це тільки легко сказати — 700.000. Але для цієї цифри треба було чимало обміркувати та не одну ніч не поспати,

щоб пустити два заводи, розпочати будувати сорок дві семирічки, розпочати скрізь капітальний ремонт, збудувати мости, зорганізувати технічний апарат, а найтрудніше — знайти для цього всього гроші, зуміти навколо мобілізувати громадську думку, заслужити довіру... Все це вимагало від Марка багацько більшої відповідальності, як за недорахованих дванадцять партизанів.

І ось тепер він прийшов до контори з сонцем і вже більше години сидить над кошторисом Берестівської школи й видумує все можливе, щоб восени закінчити її. А там Торговицький міст вимагає негайного закінчення. А на Садовій закінчується клуб металістів, для Іванівки сельбудинок треба — кров з носа, а до Жовтневих закінчити. Будівництво, що розгорнулося на всю широчінь, примушувало іноді навіть не поспати, цілу ніч передумати, але це його не стомлювало. Він ще коли йшов з дому й почув дзенькіт рейок, де будують театр, ще більш побадьорив, і в його очах і на зморшках чола можна було прочитати: «Пождіть, ви ще не бачили Маркової роботи, — я побудую школи, вибрукую дороги, відремонтую мости, позагачую ставки, пущу ще три вогнетривалі цегельні заводи, — по всіх районах і селах будуть наслідки моєї роботи. Тоді я сяду в легенький форд і проїдуся з головним інженером... Та це ж не тільки в мене, а таке саме роблять і інші будівні контори, значить, і в них так само... Ні, в мене таки краще мусить бути, до мене будуть приїжджати дивитись на мою роботу і вчитися з неї.

До кабінету хтось постукав, і Марко повільно звів погляд: — Зайдіть, будь ласка!

До кабінету ввійшов головний інженер Сукачов, дуже ретельний і впертий чоловік. Зате у власному житті чогось у нього завжди бракувало. Вже й не молодий, але жив якось чудно, — женився він майже щороку, бо жінки його не тримались. Поживе з ним яка місяців два-три, а потім кудись «змивається», і він уже так до цього звик, що навіть не сумував за ними. Через кожні два-півтора місяці на нього находили «коники». Чогось він нервував, кричав, із столу кидав, що попадалось під руки. Такої години до нього хай ніхто не попадається, бо толку мало, тільки крику багацько. Молоді десятники та викроби, як дізнавались, коли в нього «коники», один одному передавали:

— Сьогодні Павло Михайлович приїхав на «кониках», так що держись, хлопці, а то «трійка» наїде.

Але це тривало недовго — днів три-чотири, а потім знову він брався завзято й уперто до роботи.

Марко дуже його поважав і покладався цілком, як на знавця справи і як на людину, яка працювала на совість. Павло Михайлович був шахтар, потім, коли був у полоні в Німеччині, працю-

вав на будівлях, а повернувшись, 22 року вступив до вишу й став інженером.

— Ну, що у вас нового? — перший обізався Марко, а сам подумав: вже є якісь новини, бо Павлові Михайловичу кепка збита набік козирком, а самов'яз зав'язаний якимось по-чудернацькому, зверху коміра.

— Ви мені скажіть, що я робитиму з цією босотою? — нервувалася Павло Михайлович. — Це ж прямо шкідники: тиждень тому дав техніку Цветкову скласти кошториса на перебудовання Піковецької цегельні, а він мені сьогодні каже, що кошторис дасть тільки післязавтра, а завтра технічна нарада. Я не знаю, я не знаю, що робити, це ж прямо зрив роботи!

— Знаєте що, Павле Михайловичу, ви не нервуйте, ми технічну нараду, перенесемо на якийсь другий день. Я задумав одну справу з Піковецьким заводом, яку нам треба буде добре обмірковувати, а потім поставити це питання на технічну нараду. А зараз ви йдіть додому. Розумієте, Павле Михайловичу? А через два дні вам треба буде поїхати в Ново-Архангельськ і здати міст. Я вчора був там і його через два дні буде закінчено.

— Як же я можу кинути роботу? Та ж ці урвители таке мені тут нароблять, що я потім ради не дам!

— Нічого, нічого, Павле Михайловичу, я не вірю, щоб ви не змогли ради дати, а зараз ідіть відпочивати — ви стомлені.

— Та я то піду! Розумієте, я так себе погано почуваю, така перевтома, що не повірите; вони мене прямо з світу зживуть! Ну, то будьте!

І Сукачов посунув у двері.

«Йди, йди до біса, а то це буде тільки шкодити роботі!» Марко добре знає Сукачова — як і коли з ним треба поводитись. Хоч зараз робота гаряча, пильна, але нічого не вдієш, хай дійде трохи до пам'яті.

Марко натиснув дзвінок, і до кабінету навшпиньках вбіс секретар дирекції.

— Попросіть мені головного бухгалтера й інженера Гуцала.

— Гуцала немає, виїхав ще вчора ввечорі в Берестівце, там через брак дощок припинено роботу.

— Ну, так давайте бухгалтера!

Через хвилину за дверима почулось сопіння головного бухгалтера.

— Добрий день!

— День то добрий, — відповів Марко, — але як там у нас справи, — ви гроші переказали Українлісу і чи є відповідь у справі дощок?

Бухгалтер почав моргати лівим оком, бо тільки трохи занервує, так зараз починає моргати.

— Куди гроші переказувати, як вони дали телеграму, що дощок немає?

— Як дали телеграму, коли?

— Та тиждень тому!

— А де ж телеграма?

— Її взяв Цветков — казав, що вам занесе!

— Я її не одержував. — І Марко нервово натиснув знову дзвінок. — Техніка Цветкова!

Цветков, привітавшись з директором, улесливо запитав:

— У чому річ?

— Де телеграма про дошки?

— Я її ось положив! — І показав він пальцем під мармурову дошку чорнильного приладу.

— Ну, добре, йдіть! Тільки надалі вас прошу, не будьте в мене за секретаря. — А до бухгалтера він удався більш сердито: — А ви знайте, кому давати папери... Зачекайте, коли приїде Гуцало, дасте мені разом відомості — скільки шкіл буде закінчено й на яку суму, а також на яку суму залишиться недобудованих.

Бухгалтер вийшов.

«Так, телеграма — дощок немає, значить, припинити будівництво. Ні, це скандал! Треба послать Гуцала, цей знайде, в нього, крім інженерської голови, ще є й комерсанта».

Марко довго ходив по кабінеті й усе роздумував, як вийти з такого становища.

«Нічого не поробиш! — промовив він сам до себе. — Доведеться послати Гуцала. Коли цемент привіз з Харкова, після того, як відмовили на прохання Виконкому, то дошки він дістане. Але покищо хоч би вагонів два-три».

Відчинились двері й до кабінету хутко зайшов Гуцало, аж вітром повіяло від розхристаного та запорошеного плаща.

— От добре, що ви зайшли! Ви сьогодні поїдете до Києва, коли в Києві не дістанете дощок, то їдьте до Брянського.

— Про це я вам хотів тільки казати, нам загрожує зрив будівництва, коли не дістанемо дощок.

— Так ось зараз маєте чотири години, ідіть додому, збирайтесь, а я зараз вам заготую документи та випишу гроші. Вам багачко?

— А між іншим, як у Берестівці?

— Та дощок немає... Але там справа не тільки в дошках.

— А в чому ж?

— Там селяни не хтять цеглу підвозити, кажуть, що дешево платили. Але я про це докладніше розкажу іншим разом, — вони щось натякають на наш кошторис і говорять, що ми проти кошториса платили всього тільки 60%.

— А звідки ж вони це можуть знати?

— Не знаю, але деякі сліди є. Коли там був технік Цветков, то він зупинявся в одного дядька, і я гадаю, що це все від нього, бо першим підніс це питання зять цього дядька. Ну — пішов, іншим разом розкажу.

— Так, — підтвердив Марко. — А в очах мигнула телеграма, кошторис, шкідництво, слова Сукачова.

2.

Сьогодні в конторі готувались до технічної наради. Сукачов зранку сидить і перевіряє проекти, креслення, кошториси і складає все за чергою. Він любить порядок у роботі, в нього все повинно бути складено одне за одним й підтасовано коротко й ясно. І коли все перевірів, востаннє взяв у руки кошторис Піковецького заводу.

«Ага, мені казав Марко, що тут якісь мають бути додатки». — І він з усією папкою пішов до кабінету.

Коло Марка стояв близько секретар і тикав пальцем на якийсь папірець і тихо говорив.

— Ось бачите, я підкреслив червоним.

— Можна? — запитав Сукачов тоді, коли вже закрив за собою двері.

— Так ось про що з вами хотів я говорити, Павле Михайловичу. Як ви гадаєте, — як ми Піковецький завод перебудуємо так, щоб випалювати вогнетривалу цеглу, глина там підійде?

— Гадаю, що підійде, — це блискуча ідея! Зараз дуже велика потреба у вогнетривалій цеглі. Але тоді нам зовсім треба буде його інакше перебудувати, а за це діло я не візьмусь.

— Чому?

— Тому, що пустити завод на просту цеглу, то це далеко не те, що вогнетривала, до цього треба фахівця в цій справі, по-друге, перебудова буде тоді коштувати вдвічі більше.

— Це нічого, — спокійно відповів Марко, — мене тільки цікавить, чи глина підійде?

— А це я запевняю!

— Ну, так тоді і ставимо питання на технічній нараді, що ми цей завод перебудуємо на вогнетривалу цеглу. Як ви думаєте, з технічного боку суперечок не буде?

На нараду прибуло шість техніків з сіл, що будували школи, і вся керівничо-технічна верхівка контори. Питання, що стояли на обговоренні, хутко вирішувались одне за одним. Сукачов ніколи не сяде на засідання з непроробленим матеріалом, і він дуже не любить, коли хтось хоч слово скаже, відхиляючи його пропозицію. Він людина дуже самовпевнена.

— Ось і остання, — промовив Сукачов, — перебудова Піко-вського заводу.

— Вибачте, — почав Марко, — цей завод ми гадали перебудувати, але тут є маленька ідея, чи не можна цей завод перебудувати так, щоб випалювати вогнетривалу цеглу. Я прошу товаришів обміркувати цю пропозицію.

Всі, що висловлювались, ухвалювали пропозицію за доцільну, за винятком Цветкова і ще одного інженера, який дуже гостро критикував пропозицію, посилаючись на те, що коли контора візьметься за перебудову цього заводу, то переключить сюди увагу як технічного, так і адміністративного апарату. А це шкодитиме загальному будівництву.

— Пропозицію прийнято. Питання вичерпані, — промовив Сукачов і аж зідхнув, немов мішок скинув з плечей.

— Тепер дозвольте мені ще трохи затримати вашу увагу, — почав Марко. — Дехто з товаришів посилався на відсутність матеріалів, особливо дощок і взагалі лісу. Але ми вже щодо цього до деякої міри себе забезпечили, дирекція через Міськплан забронювала весь лісоматеріал, який є на склепах у нашому місті. Звичайно цього не досить, але я гадаю, що ми все таки дістанемо, і я заявляю тут перед усім технічним персоналом, що матеріал буде, можливо, що трохи запізниться, але будівництво від цього затримуватись не повинно. Технічні сили мусять комбінувати свою роботу так, щоб і будівництва не затримувати, і щоб простоїв не було, і щоб те, що намічено за пляном на сезон, було виконано не на 100%, а на 130%. Тоді ми всі можемо сказати, що завдання партії виконали. Щодо перебудови заводу, то я вважаю, що це буде тільки великий плюс у нашій роботі. Коли ми його перебудуємо на вогнетривалий, то ми матимемо дотацію від Сталінбуду, який і буде в нас споживати продукцію. Я хочу зупинитись ще на тому, що наш технічний персонал, який працює в селі, дуже далеко стоїть від роботи, що провадиться в селі. Треба, щоб наші техніки зробили доповіді про наше будівництво, щоб селяни знали, що їх копійки з самообкладання йдуть на їх же добробут, на школи, сельбуду, мости тощо.

Марко відрубав слово за словом, не поспішаючи, переконливо і ясно так, що навіть десятник Деревенко, що ніколи нікого не слухав, сьогодні сидів, не зводячи очей з Марка, немов записував собі кожне слово.

3.

За містом вужівкою, як гадюка, викрутився поїзд. Сигнали далеко летіли, вдаряючись об скелі понад річку, і віддавали ляском, стелючись по долині. Димар щокрок під гору випускав все більші мішки диму.

Гуцало відкрив вікно, закупив цигарку й, дивлячись у вечірню синь, був задоволений з того, що в купе він сам і зможе серйозно обмірковувати плян — як дістати дощок.

«Але доведеться діло мати з головоломами — тоді що? Ні, цього не може бути, дошки я дістану, не я буду, як дощок я не дістану. З цементом куди гірше справа була. Виконком постановою просив, парком через ЦК нічого не добився. Всі казали — цементу немає, весь заброньований «Укрпайбудом». Але я все ж дістав, навіть самі відвантажили двадцять вагонів.

Ах, бюрократизм і тяганина, — і скільки про це пишуть, вигонять, чистять, а толку мало. Той каже — не знає, а той — немає, а той каже, що є, але дати не має права, посилає до того, що каже, що немає, а той посилає до ВРНГ, а бюрократ з ВРНГ до «Укрпайбуду», а ті — в нас цемент є, але ми його дати вам не можемо. Але все ж дали.

Коли нагадав, чи не одержували вони телеграми з Реввійськради про те, щоб негайно відрядити нашому Виконкомові двадцять вагонів цементу, всю канцелярію перерили, а телеграми все таки не знайшли, але цемент дали. Тільки спитав технічний директор, нащо цемент, і коли почув, що на міст стратегічного значення, то зараз узявся за телефонну рурку — і на sklep: — «Сьогодні відрядити 20 вагонів цементу». Але до мене потім звернувся. Власне, ми телеграми не знайшли, але я вам вірю, бо в нас тут таке робиться в канцелярії, що сам чорт не розбере. Оце реорганізувались на самостійні відділи, і я певен, що ця телеграма десь у другому відділі. Ви не знаєте приблизно, коли була телеграма. Пригадую, я з «фасоном» відкрив подвійного портфеля і, не зводячи очей з директора, немов гіпнозував, переконливо басом:

— Телеграма була 12 червня.

— Дозвольте, я запишу хоч дату.

Добре, що так вийшло, просто налякав «йолопа». Ні, й дошки я дістану».

Гуцало усміхнувся, з задоволенням вийняв портсигар, закупив ще цигарку й почав лаштуватися відпочити.

Сьогодні вже третій день Гуцало блукає по Києву, а дощок все таки немає. Власне, дошки є на київських заводах, проте заводи мають певну угоду з київськими будівельними організаціями й відпустити дощок не можуть. Гуцало скрізь уже перенишпорив і все розізнав, — з дошками справа погана. Але сьогодні він підслухав одну розмову на лісзаводі, — комерційного директора з адміністратором заводу, — що нібито київські будівельні організації дошки, що виготовував завод, збракували, бо вони на вершок вужчі, ніж зазначено в угоді.

Гуцало підслухав цю розмову й пішов по будівних одиницях, де теж довідався, хоч не офіційно, що виготовлені дошки з тех-

нічного боку для будівництва за проектами непридатні. Навіть більше, — заводу закидають шкідництво, зрив будівництва, вимагають негайно виготовити дошки за угодою, а завод відповідає, що немає з чого виготовити, що це не його провина у виконанні угоди, — дощок шостивершкових не було, це мовляв, провина лісопостачальних організацій.

Після цього Гуцало спокійно вже подався на пляж викупатися в Дніпрі.

Другого дня зранку Гуцало вже був на заводі, дививсь дошки, «забраковані за проектами», і міркував, що дуже було б добре забрати їх всі, тоді було б спокійно на увесь будівний сезон.

— А чого їх ніхто не забирає? — запитав він робітника, що вивозив тачкою терть.

— Та знаєте, тепер всюди пішло вредительство і, здається, наші дошки вважають непридатними.

«Так, — подумав Гуцало, — тут уже про це й робітники знають, значить, справа вигорить, дошки не будуть, а єсть уже».

І він спокійно пішов до контори. Кабінет був маленький і темний, одне вікно й те з ґратами. На підлозі повно накидано недопалків, а по кутках висів стовпами цигарковий дим. Сам директор, з перевтомленим обличчям, дуже нервував, але при вході Гуцала привів себе до рівноваги.

— Я до вас маю справу, — почав Гуцало, не зводячи очей з директора. Той, побачивши незнайоме обличчя й не розуміючи в чому справа, чогось злякано запросив:

— Прошу, прошу, — ви що, з Р. С. І.?

— Ні, я випадково приїхав до Києва, працюю в Будконторі, й мені доручено з'ясувати тут справу, чи не можна дістати у вас трохи дошок.

— Шановний товаришу, дайте мені спокій з цими дошками...

Гуцало спокійно почав:

— Справи у вас погані. Коли не позбудетесь в скорий час лісматеріалу, то можете залізти в погане діло. Ви ж дивіться, — це ж мертвий капітал лежить на заводі. Я порадив би вам взяти від своїх замовників папірця, що вони у вас цей матеріал не забирають, і поскорше його передати іншим організаціям, — тоді ви себе застрахуєте від усього.

— Це воно так, але хто в мене зараз візьме матеріалу на сто тридцять тисяч карбованців?

— Ну, принаймні, я візьму трохи. А проте я сьогодні викличу свого директора телефоном, так що, може, я його й увесь заберу.

І Гуцало так спокійно вийшов, як і зайшов.

«Куди мені на годину йти, кому я буду телефонувати? — думав Гуцало, — дошки я заберу всі, але треба держать «фасон».

Через годину, коли повернувся Гуцало, в кабінеті директора

була якась нарада. Коли ж вийшов директор, він попросив Гуцала почекати кілька хвилин. Нарада тривала недовго, але зате жваво, крізь двері було чути такий шум, ніби там цілий з'їзд, а там було всього чоловіка п'ять.

— Тепер зайдіть, можна, — попросив Гуцала зарослий бородагою чоловік, під час перерви, який від нервовості ломав весь час сірники. Потім з розмови Гуцало довідався, що це був голова завкому.

— Отже, з'ясували? — запитав директор.

— Так, з'ясував, можу забрати весь матеріал за угодою, що складена з вами.

— От і добре, давайте писати угоду!

За годину нова угода була складена й підписана.

А на другий день було відвантажено сорок вагонів дощок до будівної контори.

4.

Марко, одержавши телеграму від Гуцала про наслідки поїздки, був дуже задоволений. Йому в голові креслились нові пляни сільського будівництва. Він, радо усміхаючись сам до себе, дивився крізь вікно кабінету на будівлю міського театру, який щодня ріс, немов розчина на дріжджах. Відкрились двері кабінету, і Марко почув чийсь незнайомий голос.

— Прошу!

До кабінету ввійшов чоловік середніх років, гарно й чисто одягнений у клітчатий костюм, нові рукавички, фетровий капелюх та ляковані черевики.

Увійшовши, незнайомиць поважно скинув капелюх і одну рукавичку й, подаючи через великий стіл Маркові руку, промовив:

— Інженер Табенський.

— Дуже приємно, — відповів Марко. — Що скажете?

— Я гадаю, що ви мені щось скажете, а не я вам.

І при цій відповіді Табенський показав Маркові в «Правді» об'яву «Будконтори», що «потрібен інженер-фахівець по вогнетривалій цеглі для перебудування заводу. Плата по згоді».

— Так, так, це наша об'ява.

— Отже, я можу запропонувати свої послуги?

— Ви що, десь працюєте? — перепитав Марко.

— Я до цього працював у Брянському, власне, не за фахом, і от тому лише й звільнився.

— Гаразд, поїдемо зараз на завод, подивитесь, а потім будемо говорити. Вважаю, що ми з вами домовимось. — А сам думав — «не знаю, чи буде що з тебе, коли ти літом у рукавичках ходиш».

Подали машину. Табенський, Сукачов і Марко разом поїхали до Піковець. Дорогою інженер Табенський розповів Сукачову про свою роботу, питав, як будівництво, як з матеріалом, тощо. Але Марко менш прислухався до їхніх розмов, а більше думав, чи йому потрібний такий інженер, хоч чимсь йому Табенський подобався. Коли обдивлялись завод, то Марко, сам не інженер, але легко переконався в тому, що Табенський дійсно є знавець справи. Табенський скрізь облазив і все обдивився, і вже викладав Маркові й Сукачову свої міркування щодо перебудови заводу. Повернувшись назад до контори, Табенський просто заявив Маркові:

— Давайте умовляйтесь. Я знаю, що у вас є щодо мене сумнів, але вас хай це не турбує, я своє діло зроблю. Ну, і більш вам нічого не треба. Я знаю, що ви мене прийняли за людину, чужу вам, хай воно так і буде. Але те, що я знаю й зможу дати вашому заводу, воно вам близьке й потрібне.

Табенський говорив поволі, з витримкою, перекинувши ногу на ногу і раз-по-раз затягуючись цигаркою, випускаючи кільця сірого диму.

— Ну, добре — почав Марко, — давайте ваші умови.

— Ви мені дасте 350 крб. на місяць, а за перебудову заводу п'ять тисяч і хорошу кімнату в місті.

— Як за перебудову заводу? — здивовано запитав Марко, а сам подумав: — Сукачов працює за 250 крб., день і ніч будує й перебудовує, і ніяких тисяч не просить.

— Мою працю як інженера, я ціню 350 карбованців щомісяця, а за проекти перебудови п'ять тисяч. Коли це вас влаштовує, то прошу, напишемо угоду, я ж даю обіцянку, що через півтора місяця я вам даю першу випалку цегли.

Марко сидів і щось виводив олівцем на склі великого столу, немов підраховував усе, що казав Табенський, хоч в дійсності він просто писав якісь закарлючки.

— Отже, я вашу пропозицію беру до уваги, добре її обміркую, а ранком дам відповідь.

— Ні, я не чекатиму ранку. Хочете, я можу зайти сюди через години дві й, коли ви мені не скажете нічого напевне, то я вечірнім поїздом сьогодні ж поїду.

Табенський при цих словах нервово й рішуче встав і, подаючи Маркові руку додав:

— Сподіваюсь, що через дві години я вас тут застану.

Рішучість і відвертість інженера Табенського дуже здивувала Марка, і ось Табенський уже пішов, а Марко сидів, як спантеличений, і ніяк не міг зрозуміти цього оригінала. З одного боку видно, що людина культурна й розумна, а з другого ця відвертість і надмірна рішучість була дивна. Марко звик говорити

з інтелігентними людьми, і вони такі з ним лагідні, зауважують все дуже обережно, а цей прямо припер до стінки.

«Вже Павло Михайлович напасна людина, але куди Павлові Михайловичу, — він навіть слова так не вимовить, кричать то він зможе, але що з того. А цей тобі поважно, лагідно, упевнено й розумно».

Увійшов секретар і вніс цілий стос паперів. Але Марко не розглядав їх і наказав попросити до кабінету Сукачова. Сукачов розумів, у чому справа і йшов уже з певною думкою.

— Як ви гадаєте, цей інженер нам підійде? — запитав його Марко.

— Я з ним, розумієте, розмовляв і він мені, як фахівець, подобається, гадаю, що він цілком здатний, хоч, по правді, він мені чогось не подобається, як людина, — і Сукачов, глянувши на свої закурені пучки, додав: — він надто якийсь панський білоручка. Але що робити, другого може й не знайдемо, — так що моя думка, треба з ним домовитись.

— Договоритись то можна, а чи знаєте ви, що він просить? — І Марко розповів про умови.

— Це, звичайно, багацько, — зам'явся Сукачов, — п'ять тисяч, але я вам скажу, що, може, ми дешевшого й не знайдемо. А що в місяць 350, то фахівці так і сплачуються. Моя думка, що п'ять йому треба дати, а місячно, виходячи з умов життя тут у нас, я вважаю, що він погодиться на 300.

— Гаразд, в такому разі я вам доручаю з ним домовитись.

Марко вірив Павлові Михайловичу, і раз Сукачов казав, то це мало для Марка вагу.

5.

В низенькому та темному приміщенні Берестівецького селю буду вже почали сходитись люди, і щораз хутчій заповнювали селяни ослони на ковбицях, повкопуваних у землю.

О, сьогодні буде повне зібрання: кого не цікавить питання про будівництво школи! Коли ж почули, що приїде директор будівної контори, — то про це переказували один одному, бо на селі було багато чуток: одні казали, що в цьому році будуть кінчати, другі — що на другий, треті — що взагалі її кінчать через декілька років, а дядько Порфир переконливо казав:

— Я не вірю, щоб її так скоро кінчили — ця будівля набагато більша за церкву, а церкву будували ще в японську війну і, хоч вона менша, її будували три роки. Та це ще тоді, при старому режимі, а хіба тепер що, скорше будують? — подивимось!

Ці балачки турбували селян, а особливо тих, в яких росли діти. Будувати на селі семирічку — школу, де до революції дядь

дітей учив, а після революції була чотирирічка в колишній попівській хаті—це великий подарунок для села.

— Ех, якби мені загубити десь хоч років сорок, то я б ще поступив до цієї гімназії!—казав дід Корній. До сельбуду увійшов листоноша.

— Хлопці, газети свіжі, — крикнув хтось із комсомольців. — Дивись, що пишуть про будівну контору. — І комсомолец Стасюк ткнув пальцем на замітку, передаючи її гурту.

— Ану, читай вголос!

«Загрожує зрив. Дирекція державної будівної контори має ненажирливе око. Береться розпочати все й нічого не закінчує. Нещодавно вирішено перебудувати Піковецьку цегельню, яка вимагає великих коштів. Контора зараз таких коштів не має. А може дирекція гадає перекинути кошти з самообкладання? Цим самим вона зірве сільбудівництво. РСІ, вкороги дирекції широкий апетит.

Ц. П.».

Почалось жваве обговорення дописа. Одні говорили, що це правильно, інші, що це не наше діло, куди там наші гроші підуть, аби нам школа була.

— Так що ви так дивуетесь? Що в газетах не пишуть. Про мене он у стінній газеті написали, що я свою Катрю побив, а про те, що вона мені ввесь чуб висмикала, то, бач, ніхто про це не написав, — втрутився дядько Петро, посміхаючись.

Коло сельбуду загуділа машина, і двоє великих очей авта вперлося через відкриті двері, раптом освітливши приміщення сельбуду.

Почались збори.

На порядку денному одно питання, але воно всіх цікавить: інформація Будконтори.

— Слово має т. Ткач, — промовив голова зборів.

— Товариші! — почав Марко. — Мета мого приїзду до вас — зробити інформацію про будівництво вашої школи. За проектом ваша школа мала коштувати сімдесят тисяч карбованців і за нашим будівним пляном вона мусить бути закінчена до Жовтневих свят. Ураховуючи, що ваша школа будується в селі, де робітна сила частково йде за рахунок трудгужповинности і хоч частково найнята, але набагато дешевша, ніж це передбачено кошторисом, — контора на десять тисяч карбованців бере менше, ніж це передбачено кошторисом. Я зараз загострю вашу увагу на тім, щоб ви своєчасно перевезли дошки і взагалі щоб поставили матеріял, потрібний, щоб не перестоювали робітники-фахівці.

— Дешево платите, — гукнув хтось ззаду.

— Так, дешево платимо проти Москви, але це цілком вірно.

— Як вірно?— знов перебив якийсь голос.

— Закон писаний для всіх однаковий, раз написано карбованець за підвозку глини чи піску, так і платить, а не тикайте по п'ятдесят копійок.

— До уваги, товариші,— стукнув по столі долонею голова зборів.

І Марко говорив далі:

— Товариші, ці вигуки мають намір пошкодити будівництву вашої школи. Звертаю увагу бідноти й середняків на те, що це робота наших ворогів-куркулів та їх підлабузників. Я переконаний у тому, що берестівецькі бідняки й середняки дадуть відсіч куркульським підголоскам, і школу буде закінчено більшовицькими темпами до терміну.

— Правильно,— залунали вигуки присутніх, і Марко продовжував далі.

— Будувати народне господарство, пролетарську національну культуру, виконувати пляни перебудови сільського господарства,— це означає виконувати ленінське настановлення— настановлення нашої крицевої ленінської партії більшовиків. Ось усе це вимагає якнайбільшої економії, якнайкращого використання ресурсів, а найголовніше— якнайскоршої участі трудящих мас. Деякі товариші гадають, що самообкладання— це головна база сільського будівництва. Це думка не вірна. Наша контора на цей будівний сезон одержала від Наросвіти шістьсот тисяч карбованців і від Міськплану п'ятдесят тисяч,— як бачите, що будівництво шкіл і взагалі сільське культурне будівництво переважно провадиться коштом держави. Ось коли є такі помилки в нашій роботі— давайте їх, будемо про них говорити, а разом і виправляти,— і Марко сів збоку, протираючи хустинкою окуляри.

— Хто хоче щось сказати?— запитав голова зборів.

— Дозвольте,— попросив комсомолец Стасюк.— Я коротко скажу про те, що слова про підвищення платні на будівництві— це робота самих співробітників контори. Я гадаю, що це ні для кого не секрет, що коли сюди приїжджав технік Цветков, то він зупинявся в куркуля Макаренка й, наскільки мені вдалось довідатись, Цветков там говорив, що є якесь урочне положення, за яким підвозка цегли коштує карбованець. Я цьому вірю, бо на другий день зять Макаренка зробив таку паніку, що дванадцять підвід відмовилось перевозити цеглу. Я попрошу т. Ткача взяти це до уваги.

— Дозвольте один опрос,— скидаючи бриля й підходячи до столу, промовив дядько з руденькою борідкою.

— Я хочу на це сказати, що в нас немає одної дудки, наш бідняк і середняк мусять грати в одну дудку,— протяжно від

несміливості і пригладжуючи волосся, говорив дядько. — Так ось я кажу, що мусить бути одна дудка. Кожний знає, що нам школа потрібна й ми її самі хочемо скоріше кінчити. А от куркулі нам це хочуть зірвати, тому ми повинні грати в одну дудку...

Симпатичний дядько з руденькою борідкою та синіми маленькими, хитруватими очима говорив дуже довго й майже після кожного слова вживав — «в одну дудку», і нарешті, як уже всім набридло слухати, голова зборів, усміхаючись, промовив:

— Степане Никифоровичу, та годі там тої «дудки»!

— Ну добре, я вже кінчив, — лагідно відповів дядько з руденькою борідкою й сів на ослона.

Ще висловилося декілька чоловік і нарешті ухвалили одностайно: «Селяни села Берестівця беруть на себе обов'язок постачати робітничу та тяглову силу на будівництво школи за тою розцінкою, що сплачує контора. Одноразово доручити сільраді порушити клопотання перед РВК, щоб гарантував конторі шість тисяч карбованців, які сільрада поверне конторі з нового самообкладання».

Марко, повертаючись назад, був дуже задоволений з зборів, а ще більше його вражала нічна краса ланів, на яких по один бік морем хвилювалось колосся созівських пшениць, а по другий бік овес та ячмінь. Авто в темноті далеко вперед розсипало пасма дужого світла й, немов пароплав у хвилях шторму, то зникало в долині, то знову вмило, підіймаючись на гору, немов маяк, сяяло вусами проміння. Потім авто раптом повертало круто й освітлювало вузьенькі смужки садинок нив, які позаростали будяками й дуже яскраво виділялись від созівських.

«Це значить, ми вже проїхали іванівські поля й берестівські, а далі вже йдуть дметруські, — подумав Марко, — для цих СОЗ ніпочім. Живуть з петрушки, що носять на базар. — Нічого, ось коли глянуть, де краща пшениця, то підуть у СОЗ. Піти то підуть, але навіщо пропадає зараз земля, яка могла б дати золото».

Далі Маркові думки перескакували на шкідництво, куркульську агітацію, через яку ще темне селянство не може твердо стати на шлях спільної обробки землі, й нарешті його думки звисли навколо техніка Цветкова.

— Значить, це він і до газети писав, — думав Марко, — «Ц. П.» — Цветков Петро. Так, але газета часто друкує про контору й хороші замітки. І почав Марко перелічувати. Про Берестівець хороший допис, про Торговецький міст — нехороший. Гм... Щось тут неясно. Ні, я займусь цією справою, — твердо подумав Марко, все ще не уявляючи собі дійсного обличчя техніка Цветкова.

Авто круто повернуло й проміння лихтарів розсіялось на зелено-золотому бархаті колосся, що від дужого світла та тихого вітру засяло мішаним блиском — золота та зеленкуватого діаманту.

Колеса пірнули в ямку і Марко, немов спросоння, від думок навколо техника Цветкова кинув погляд у бік, де весело усміхнулось електричне проміння невеличкого повітового міста.

6.

Табенський одразу взявся до роботи. Зранку до вечора на заводі. Вже збудовані печі, заготовлено проєкта на конвеєра, що буде подавати цеглу до печі і з печі назад. В керівництві Табенського почувалася велика технічна сила й активність. Працьовитий і здібний. Помилився в ньому Сукачов, що «білоручка». Табенський одяг синій робочий костюм, навіть не пізнати його, проте після роботи, коли Табенський виходив з заводу, він знову був одягнений в усе новісіньке. Сам він був високий і широкоплечий. В місті тільки й розмови було про Табенського. Проте Табенський зовсім уникав будь-якого знайомства з жіночим колом. Для нього завод був усе, а коли навіть дeneбудь випадково з ким небудь знайомився, то так себе поволив, щоб це знайомство не затягувалось. Він дружині голови РВК, найкрасивіший у місті жінці, у перший день знайомства відверто заявив:

— Ви мені не подобаєтесь, ви як жінка надто нахабні.

А з Гуцалом через це трохи не посварився.

— Хіба можна так себе поводити між такими гордими жінками? — говорив Гуцало. — Ви ж не знаєте, шановний колего, вона мені днів десять морочила голову, щоб я вас познайомив з нею, а ви ні з того, ні з цього — «нахаба»!

— Ну, нічого, — відповів спокійно Табенський. — Тепер ще десять днів помороче вас за те, що познайомили, та й забуде. Мені зараз немає часу з ними возитись, а гордість хай тримає при собі, — ненавижу я гордих жінок!

Табенський мав на меті одне — пустити завод.

— От пушу завод, — говорив він Гуцалові, — а там, шановний колего, й погуляємо.

З Гуцалом вони здружилися, хоч Табенський не раз зауважував Гуцалові; проте, коли Гуцало розповідав йому, що іноді з неможливого робив можливе, — Табенський з охотою слухав.

На заводі вже майже все було готове, за винятком механічної тяглової сили. Табенський що не робив, де не шукав, а електромоторів дістати не міг. Дріт дістав на електричний провід з міста до заводу, все підготував, а відсутність моторів ставила під загрозу своєчасну роботу заводу.

Табенський, втративши всяку надію знайти мотора, вирішив, що якщо десь дістати газогенератор на сто сил, то можна все інше пристосувати до нього.

— Але, що як і цього не дістану? — журився Табенський і раз же пішов викласти свою думку Маркові.

Коли Табенський зайшов до кабінету, то застав там Сукачова й Гуцала, що провадили розмову, а Марко немов арбітр, їх обох заспокоював.

— Не забувайте, що ви в нас не тільки інженер, — кричав Сукачов Гуцалові, — а певний керівник робіт, що мають громадське значення. Дійти до таких дурниць — осівся він, побачивши за плечима Табенського.

— Доброго ранку, — привітався Табенський. — Мені таки везе: ви як знали, що будете всі мені потрібні і зібрались тут.

— Та власне не ми зібрались, — хитро усміхаючись, промовив Гуцало, — нас зібрав товариш Ткач.

— Що у вас там? — перепитав Марко.

— Справи погані, — почав знову Табенський. — Матеріалів, як вам відомо, ми не дістанемо, але я задумав одну комбінацію. Я зможу обійтись без моторів, коли ми зможемо дістати газогенератор на сто сил, все інше я зможу пристосувати.

— Нове діло, — обізвався Гуцало.

— Ні, це хоч, як ви кажете, нове діло, зате корисне, поперше, воно дасть велику економію для заводу, подруге, ми не будемо залежати від міської станції, яка працює не дуже добре, а потретьє, ми зможемо поставити на заводі динамо і той дріт, що в нас є, використати на освітлення села. Це й селу великий буде подарунок і для заводу буде вигідно тим, що за світло завод виручить опалення. Ось мої міркування.

Коли Табенський говорив, то Павло Михайлович уважно слухав, а як той закінчив, Сукачов міцно потиснув руку Табенському, промовивши:

— Ідея, тисну вашу руку!

Марко від задоволення непомітно усміхнувся.

— Значить, діло тепер тільки в газогенераторі. Ну, це в нас майже вже є.

Табенський був здивований.

— Ви казали, що десь там у Тернівському Райвиконкомі є «Отто-Дейц» на сто сил, — звернувся Марко до Гуцала.

— Був же на тому тижні, як не загнали на брухт.

— Отже, зараз же беріть машину й катайте в Тернівку.

Через годину Табенський і Гуцало доїжджали до Тернівки. Гуцало всю дорогу розказував анекдоти, а коли підїхали до Райвику, Гуцало змінив тему балачок і давав вказівки Табенському, як треба себе тримати.

— Розумієте, машина хороша, я її обдивлявся. Але ви ані слова про те, що ми її використаємо, ми берем її, як брукхт. Там тільки магнета немає, але я думаю, що ми й магнето відшукаємо.

Гуцало, зайшовши з Табенським до Райвиконкому, спочатку переговорив з головою про будівництво, про се, про те, а потім пішов з Табенським у двір. Подвір'я РВК широке. Попід муром валялось якесь млинарське каміння, шматки різного заліза. А посередині стояла гарна чорна бричка, тількищо пофарбована лаком. За великим, низьким, під бляхою, склепом було видно продовгуватий причілок стайні.

— А ось маєте й машина, — зайшовши до стайні, промовив Гуцало.

Власне, машини не було видно, а тільки маховик, бо на ній було повно накидано сіна. Коли відкидали вилами сіно, Табенський обдивився машину.

— Машина хороша, — промовив він до Гуцала, — але тут не все є, — немає труб.

— Та труби ми вже знайдемо, — і Гуцало одійшов убік. — А ось є й труби — сказав він, показуючи рукою через стінку в другу половину стайні.

— Як же він там зберігся? — перепитав Табенський. — Це ж нова машина, 12-го року випуску.

— А тут колись був млин, і в громадянську війну його розбили набоями. Потім млинарський будинок зайняв РВК, а це, як бачите, з старого млина зробили стайню, то так і зберігся.

Вони разом пішли до голови Райвиконкому.

— Ще одну хвилину приділить мені, т. Геращенко, — промовив Гуцало до голови РВК.

— О, для будівників я навіть більше можу приділити.

— Я хочу зараз вас трохи висповідати, — почав Гуцало, ви знаєте, Геращенко, що ви не виконуєте директив партії?

— А саме?

— Щодо брукхту. У вас, лихо знає, скільки заліза, а ви його палите іржею.

— Це правду ви кажете, я вже декілька разів казав Рудметалторгу, щоб забрав, і чогось не приходить, все обіцяє.

— Так тоді знаєте, що? Продайте мені це залізо, ми все розберемо тут, окремі частини використаємо, а решта піде на брукхт.

— Я не суперечу, — авторитетно відповів Геращенко. — Ви мені цим зробите велику послугу. А то я й коні не маю де поставити, та холера забирає пів стайні.

— Ну, так скільки ви хочете?

— А я знаю?

— Ну, а хто ж знає?

— Дасте так само, як платить Рудметал.

— Ми важити його не будемо, дамо чотириста карбованців.

— Добре.

— Договорились?

— Звичайно, — підтвердив Геращенко, — ідіть до секретаря, хай напише акта та скоріше забирайте.

Табенський сидів і стежив весь час за Гуцалом, який дуже серйозно й байдуже вів розмову про «брухт». Навіть на обличчі не можна було помітити жадної зацікавленості.

Секретар склав акта, а на другий день Табенський, щоб не трапилось небажаних непорозумінь, вирядив слюсарів і механіка, що розібрали «Отто-Дейц». До вечора його було перевезено грузовиками до Піковецького заводу.

7.

Справи будівної контори росли, збільшувались і під умілим керівництвом Ткача щодня набували все більше слави. До Марка часто заходили вже представники місцевої, а також центральної преси, на сторінках газет Марко часто перечитував те, над чим думав. При конторі утворився невеликий партосередок, комсомольський осередок і було приємно, коли він бував на зборах.

«Це ж я тут першим кілочком стирчав, — думав Марко, — а тепер ось вісім членів партії: є на кого спертися, є з ким порадитися, є кому допомогти в роботі.

Осередок поважав Марка, як старшого товариша і як комуніста, який ні з чим не крився й не задирав носа. На роботі він був упертий, завзятий, все в нього продумане. «Сім раз одмір, а раз одріж», — говорив він декому на необдумані питання. Чулий, він до кожного вмів підійти і без крику та шуму вплинути по-товариському, підбадьорити, порадити, допомогти.

Минав вересень. Був саме той час, коли будівництво розгорнулось, одне ось-ось закінчувалось, друге підганялось учорну, а на деяких тільки закладали фундаменти та готувались на другий будівний сезон.

Марко, підраховуючи зроблене, був дуже радий, що все, передбачене за пляном на будівний сезон, буде виконано. Ось і сьогодні, повернувшись із фракції Виконкому, Марко вже обмірковував нові пляни будівництва на другий будівний сезон. Сьогоднішня ухвала фракції на його доповідь збільшила вдвічі його енергію.

— Ех, світ переверну, — сказав він сам собі. — Ні, я тільки-що почав працювати, і справжньої праці моєї ще немає. — А перед очима стояв протокол фракції, де твердо було зафіксовано:

«Роботу т. Ткача вважати за цілком задовільну й визнати, що під керівництвом т. Ткача Будконтора з своїм завданням справились». — Це дурниці, це ще не робота, двадцять три семирічки буде закінчено, працюють три цегельних заводи. Ну, освітили село, збудували дванадцять мостів, міський театр закінчимо до Жовтня, решта шкіл буде вчорні. Це не те. От коли ми почнемо будувати стандартні стайні, коровні, свинарні, гамазеї для колгоспів, — це буде робота, це я розумію. — І Марко зупинився на цій думці. — Так, це ми будемо будувати. А чи готова наша контора для такого будівництва, чи хто думає над проектами? Ні, звичайно, ні.

До кабінету увійшов секретар.

— Ось ще заяви на Цветкова, прошу переглянути, — подаючи папери, промовив секретар. Марко хутко почав переглядати заяви. Одна була від комсомольського осередку с. Іваничів, де писалось, що Цветков пиячив з куркулями й говорив, що самообкладання можна не давати, тільки треба добитись загальної постанови села. А друга, подібного змісту, від секретаря партосередку Соколівського колективу.

— Так, — підтвердив сам собі Марко, — затисався чужак, підеш сьогодні від нас.

— Попросіть, будь ласка, Сукачова, — звернувся він до секретаря, — а ці заяви я залишу в себе.

Сукачов, як і завжди, привітавшись з Марком, твердо сів коло стола, витяг засмальцований кисет з махрою, скрутив чималу цигарку й запихав у великий, грубий вишневий мундштук.

— Я сьогодні з вами хочу поговорити серйозно про двоє питань. — почав Марко, — перше, це те, що ми з сьогоднішнього дня повинні взяти тверду лінію на те, яке будівництво в нас мусить бути закінчене, щоб воно не спізнилось ні на день. А разом я вам доручаю продумати питання над стандартним колгоспівським будівництвом. Доручить цю справу технікові, хай зв'яжеться з Колгоспцентром, Колгоспсоюзом. Коли будуть у вас матеріали, добре їх продумайте і через місяць дасте свої міркування. Друге, власне й не питання, а просто дурниці. Це, як ваші міркування про те, щоб звільнити техника Цветкова?

— Ага, й ви про це заговорили, — радо усміхаючись, промовив Павло Михайлович. — Я давно казав, що це людина чужа, він мене компромітував, шкодив, різні брехні розпускав про мене, а ви все терпіли.

— Так, Павле Михайловичу, я терпів, але й зараз от ми звільнимо його, а чи знайдемо ми другого?

— Звичайно, так скоро, ні.

— Так ось, я пишу наказа про звільнення, а ви підшукайте замість нього хороших двох молодих техніків-практикантів з техшколи і переведіть у штат.

Сукачов, засмаливши ще одну цигарку, вийшов із кабінету. Дзвонив телефон. Марко взяв спокійно трубку.

— Я слухаю. — Але він вмиль змінив голос від несподіванки.

— Що, вбили голову будівної комісії? — Коли? Так, машина є. Раз. Добре. — І, тяжко зідхнувши, Марко повісив рурку.

— Ось вам особисто телеграма, — промовив секретар, що зайшов до кабінету, і, побачивши Марка в особливому настрої, якось в'ям'явся, не розуміючи, що трапилось.

— Давайте і скажіть, хай зараз подадуть авто. Я вас попрошу йти після праці до мене на квартиру й переказати дружині, що в негайній справі виїхав на село.

Марко хутко переглянув телеграму і, немов не розбираючи, дініс її до самих очей. Потім він тяжко сів на стілець. В очах йому розгорталась телеграма, то широким полотном, то вузькою стрічкою, то кудись далеко відходила, що ледве було помітно дрібненькі літери. «Вогнетривала цегла, надіслана вами, — тисяч штук, — не придатна». Угоду касуємо. Директор талінбуду».

Павло Вуек.



Одчиняй семафори...

Одчиняй семафори
на захід,
на схід.
Одчиняй семафори
на південь,
на північ.
Бо вже ранок
толочить
за городом
слід,

Галасливо кричать
наполохани
півні.

Більшовицька весна
випуска, наче рій.

Паровози стоять
і гукають
тривожно,

Щоб летіти,
як птицям,
у синій вирій.

Ні хвилини без руху

Стояти не можна!

Ешеліони похмурі
готові

у путь.

Тільки голос дзвінкий
подадуть

паровози —

Під колесами рейки,
як дзвін, загудуть.

Галасливим вітрам
не здогнати
в дорозі.

Одчиняй семафори,

Гудки уже скрізь.

Паровози
не можуть стояти,
як діти.

До гарячої станції
Соціалізм

Поїзди,
наче гуси,
зібрались
летіти.

Григорій Косяченко.

Як я працюю над „Романом міжгір'я“.

(Закінчення)

ПЕРША ЧАСТИНА

Попередній розділ трохи відійшов від хронології й забіг далеко наперед. Цим розділом я знову переходжу до послідовного викладу праці над романом.

10 червня 26 року я почав писати «Басмач» в м. Андижані. Як і в попередніх, цитованих уже, уривках, я відчував найбільшу творчу скруту на початку. Почати мені дуже легко. Я не замислююся над початком, тобто над фразою, з якої почну писати далі. Але за цією першою фразою надходила «криза». Я знав, про що мені треба написати, але моя почата фраза зобов'язувала мене продовжувати про щось інше. В конспекті в мене значиться на початку: «Дивна країна» і т. д., а в моїм «Басмачі» я з розгону сів і написав:

«Мов ненароком степи забуті дикими скелястими горами, неначе мати-повія лишила свою малу дитину, захопившись своїми турботами»...

Написав це й замислився: оскільки це відповідає моїй першій тезі «Дивна країна»... Воно, звісно, не відповідало безпосередньо, але давало «лазейку» до з'єднання з тим, що таки справді відповідатиме.

Крім того, я тут же вирішив тримати свого конспекта тільки як провідну ідею, але давати собі цілковиту волю варіювати залежно від нового матеріалу, що в час роботи впливатиме й діятиме у творі.

За перший вечір я написав 16 сторінок зшитка і цілком опанував основний стрижень твору.

Всю першу частину я писав до 7 листопада 1926 року. Написано було за цей час тільки 134 сторінки зшитка. Основна моя робота не давала мені змоги інтенсивніше працювати над романом. Крім того, я вирішив працювати над «Заплавою» й кинув «Вороги».

Матеріальні обставини змусили мене дати до друку уривок з цього роману. Довелося проглянути його з початку й до кінця. Проглядаючи, я виправляв немилосердно не тільки окремі слова, вислови, стилістичні огріхи, а навіть і загальну характеристику окремих героїв, подій тощо.

13 травня в Києві я закінчив виправляти першу частину й таке записав у кінці рукопису:

«Кінець I-ої частини. Решту, мабуть, писатиму, як закінчу вже «Заплаву». Бо часу не дуже багато лишилося: 4—5 місяців. Може ще доведеться з'їздити раз у Фергану. 13.V—27 р.».

Зберігаючи закінченість уривка, я змушений був почати уривок не з початку. Довелося викреслити цілих 16 сторінок початку. На 17 сторінці я поставив наголовок — «На шляху» і так передрукував його для редакції журналу «Червоний Шлях». Подаю тут увесь цей викреслений уривок в останній своїй виправленній редакції. Решту змін та виправок подам після

Басмач¹⁾.

«Мов ненароком степи, забуті дикими скелястими горами, сиротою слалися на сході, неначе мати-повія лишила їх, як малу дитину, захопившись своїми власними турботами. Оцим горам хіба до степів? Хіба їм мало турбот п'ястись у небо іржавим бескеттям, боротись із стихіями, захищатись від хмар і вкрити свої шпилі снігом, мов піною від утоми та безсилої злості? Хіба їм легко терпіти річечки, що, мов піт, стікали з такого снігу й бура-види їх крицеву істоту, прокладали непокірні шляхи в складках скам'янілого тіла? Треба було проваллями здавлювати оскаженілу воду, треба було вітно слухати погрозовий гомін буркачів, водоспадів, що обсяли такі розмити мертві іржаві бескеття й каміння—голишами розкотити по подинних степах.

Треба було сперечатись... Сперечатись.

А степи горнулись, шудились між узгір'ям. Куди не глянь—гори стіною стали: з-за гір сонце виростає ранками; з гір падають північні вітри щовесни; пекучі дні вмирають десь теж за горами, раптово. І ніч свої гаптовані зеленню степи стереже суцільним шпильастим колом каменю, що в нічних туманах мов кутався від уденщиної снаги.

Ферганські степи мовчать у відпочинку, а в горах клекочуть водоспади, йде невтомна борня двох бєлетнів: води й скель.

Вода щовесни новою родилася. Сонце щодня надію й силу бурчакам посилає, і вони котилися, регочучи, жили на зло холодним упертим скелям.

То кров ферганських степів летить по своїх артеріях, щоб вирватись на степові жили—саї-арики й напоїти собою забуту горами ферганську степову долину. То кров у жилах красуні Фергани.

За туманами на шпильях зморене сонце ховалося. Передвечірнє світло манило оглянути з гір ферганські степи. Це найкраща пора солодкої втоми від буйно прожитого дня. В цей час Фергана оглянути себе дається.

Переді мною слалися розкішні килими по подині. Ніяка фантазія не зможе додати якихось кращих барв до цієї природної картини степів, що майже ніколи не знають потреби в дощах.

Килими засновано срібними блискучими смугами ариків та саїв. Вони ловили останнє проміння вечірнього сонця й немов вигинали блискуче своє черево перед зором. А оксамити садовини густо зливалися поміж ариками з пишаними долинами та з правильними картками бавовників, доробляли затійний ферганський візерунок.

Тільки Фергана має цей візерунок лише вона, мов чарами оповита, манить зір з іржавого дикого верхів'я перед заходом сонця.

Я зібрався сюди на скелі, щоб сховатись від щоденної метушні, щоб побачити Фергану—всю, мовчазну, дику, щоб такі списати з неї мальовничу картину. Краєвид очоче манить зір, хочеться підпери хмарами сонце й дивитись на оцей степовий килим без краю, без утоми.

Дивитись та й тільки! Покласти на папір візерунки степів—вони будуть мертві, як біла смуга річки на фотографічній картці. Треба, щоб гомоніли водоспади, щоб пінилося життя. Треба прокрастися в східну частку ферганського життя під сонцем і злодієм слідувати за ним, зростися з ним, вкусити горя й радості, захованих в отих зелених килимах—ото буде найкращий малюнок.

І коли тумани, звільнившись від сонця, натягали на долину з гір, я рушив змучений, безсилий вниз, у зелень урюкових та шовковичних садків... Ферганські степи за останні роки з диких слідувати пустель перетворилися в плідючі.

Закинута письменникова душа безцільно блукала по горах, по водоспа-

¹⁾ Басмач—розбійник, бандит.

дах, по кишлаках, по степах. Усе було захоплююче, нове. Хотілося охопити його не лише зором, а й мозком і втілити на папір.

Я тинявся глиняними вулицями Намангану, вибираючи, де більший холодок слали рівні, густі алеї осокорів. Мій новий товариш, проводир і перекладач — узбек Мамаджан Ходжа-баба — без угаву гомонів, посв'ячуючи мене в загадкові «святая святих» узбецьких звичаїв, побуту. У нас не було маршруту, ми використовували післяобідню пору і йшли аби вперед.

За гарним залізобетонним містком через сповнений водою янгі-арик простяглася між чайханами широка рівна вулиця, що закінчувалась якоюсь будівлею: не то кріпость, не то монастир. Щось мені нагадало, що це мусіла бути колись тюрма. З боків у чайханах на килимах безпечно, узбеки повільно пили свій кок-чай, мов навмисне продовжуючи насолоду цього сидіння й безтурботного пиття чаю без цукру, без хліба.

— То наш славетний наманганський допр.

— Чому ж славетний? — цікавлюсь.

— З усієї Фергани сюди приводять великих злочинців, а раніш тут містилися вічні затворники — політичні. А зараз оце там сидить один наш чадацький басмач. Найрозумніша в нашім краю людина, наша надія й на тобі — збасмачився...

— Цікаво, що це за такий феномен? Які надії на нього покладалися?

— Звичайно, які надії. Він уже закінчував десь там у Москві інженерну школу, був би нам свій хорошиий фахівець, комунар...

— Комунар зробився басмачем? — не втримався я.

— А хто його знає? Кажуть, на суді сам признався.

Перед очима стояли високі руді стіни допру з маленькими ґратяними вікнами. Ворота були розчинені й у дворі метушилися конвойники. Біля воріт попід осокорами стояли арбакеші, лежали на кошмах люди, товпились коло воріт. То були матері, жінки та діти засуджених. Заховане під паранджею жіноцтво мовчазними статуями стояло або сиділо попід осокорами. Чорна, з волосені чадра ховала під собою тавро пережитих та майбутніх хвилювань. То був захований мов у домовину живий труп, свій окремий світ, куди навіть думка європейця пробратись ніколи не зможе. А світ той сумував отам під паранджею, тремтів болями живої людини...

Я боявся, що пропаде прогааний час, але цікавість перемогла й, діставши в будочці перепустки, ми з Мамаджаном вступили у двір.

До нас назустріч вийшов вартовий комендант, чорний, зарослий і з неголеною бородою узбек. Немов ми з давніх-давен знайомі з ним. Оця привітна усмішка з рядками білих зубів на тлі чорної бороди й присмаженого лица так мило припала до нашого настрою.

— Цікавитесь нашими порядками? Будуємося потроху, становимося на ноги... Установа наша не з благородних, скільки не чепури, а сирові нитки тюрми таки вилазять наверх найкращих радянізованих латок...

Я почував себе якось не по собі. Мене вловлено, як злодія. Я не надіявся зустрінути серед некультурних узбеків таку розвинуту людину. Ми ж звикли бачити в них лише азіатів з ножами за поясом, а тут така говіркість, такий широкий кругогляд, така душевна привітність...

— Мені б хотілося поговорити з вашим освіченим басмачем...

— Саїд-Алі Мухтаровим? — перебив вартовий.

Я не знав імени того басмача, але без вагання ствердив.

— Атож.

— Знаю, знаю. Ми його сьогодні якраз збираємося відправити на Ташкент з партією басмачів...

З низьких дверей рудого безформного будинку вийшов ґурт людей. Конвойні, форменні тужурки з петлицями мішалися з голими засмаглими грудьми, мов загнічений житній хліб.

— Он вивели вже їх. Саїд-Алі позаду в білій чалмі.

Я бачив з десяток білих чалм серед конвойників, але чомусь одна з них вирізнялася між ними.

Я бачив неголені лиця, хмурі, злі, нелюдимі. Їхні чапани розхрістані виставляли голі груди, а зв'язані ззаду руки немов були діловито закладені назад, як у дехкан, що йшли з перевиборів рад. Між ними були й зовсім без шапки на голові, обірані, з тупими лицами, як у п'яниць...

Вартовий гукнув шось своєю мовою, і два задні конвоїри відлучили стрункого гордого чоловіка і прямують до нас.

— Оце Саїд-Алі Мухтаров.

Я вперше в житті почув, як дивне, неспробоване почуття опанувало мною в той момент, коли басмач подизився на мене своїми переможними очима. Це почуття — психологічна капітуляція перед очевидною силою, що пашила від оцієї молодої постаті, від погордої бадьорої поведінки, від розумних південних очей, що вивчали мене.

Його лице, недавно голене, носило відбитки тяжких переживань, але лише схудлість його показує, якою дорогою ціною куплено оцей зовнішній спокій. В картастім шовковім чапані з гаптованою обшивкою, в розкішній білій чалмі, з закладеними за спину руками Саїд-Алі Мухтаров ішов твердою спортсменською ходою, не вважаючи на своїх конвойників.

— Що вам, громадянине, від мене треба? — несподівано почув я прекрасний смаковитий голос. Я мов перек розгублено шукав слів. У мене було заготовлено декілька культурних фраз привітання, що завжди я мусів робити, як дійсний «нотовець», стандартизуючи свої розмови, але зараз я ні однієї з них не зміг зловити і навгад відповів:

— Здрастуйте, будемо знайомі. Пролетписьменник...

— А-а, письменник. Здрастуйте. Дуже шкодую, що вам доведеться розчаруватись. — В очах Мухтарова мов би мигнули якісь хоробливі вогники. — Мені набридла роля музейного експонату, що її щиро мусіли виконувати мої батьки. Пробачте, але ваших культурних потреб я задовольняти не зможу. набридло... — і він немов почав гарячкувати.

— Дозвольте, прошу вас. Я ж і не думав вас чимсь ображати, але поговорити...

— Про побут узбеків, про наших жінок. Залізти нам у душу і брудними руками, пробачте мені, копатись в її найінтимніших кутках... Ні, дякую, одозвольте... Нам ніколи... Мое поважання...

Я так захоплений був зопалу таким потоком докорів, що взяв себе в руки лише тоді, коли біля арбакеші Саїд-Алі Мухтаров прощався з якимсь молодим мужчиною-узбеком, але в європейському одягові...

— Ото його брат, студент, теж комунар, має орден Червоного Прапору, — перервав мої слантеличені думки комендант.

— Завіщо його засуджено? — ялось мимоволі вирвалось у мене.

Комендант відповів лаконічно, без ніякого признаку тлумачити відповідь по-іншому, ніж він каже.

— За басмачтво. Він міг погрожувати нашому політичному спокоєві...

Арбакеші одна за одною виїжджали з двору. Там їх обгоріали закриті жіночі постаті, знявся неймовірний галас за ворітьми...

Мені чомусь хотілося, щоб Саїд-Алі поглянув на мене востаннє. Мені хотілося прохати пробачення за ту національну образу, що виглядається з нашої дійсно музейної цікавості. Хтілося обняти оту горду людину й щиро сказати над самісіньким вухом:

— Брате, ми вільні, ми рівні. Нічого більше розказувати не треба...

Арбакеш проїхав. Кризь майоріння довжелезних спиць я бачив спокійний профіль, благородну постать басмача. Він зник за ворітьми в клекоті людської суєти.

— Через годину відправляємо його персональну судову справу. Може бажано вам проглянути її, то ви маєте на це час. Будь ласка, до контори...

Я востаннє глянув на довгу низку арбакешів, на шамотню позакриваних жінок та дітвори, на спокійних верхівців-конвойників і Саїда-Алі вже не знайшов»...

В рукописі викреслено:

«Справа № 13645 басмача Мухтарова була не товстою. Почалась коло року тому й не нагадувала затяганої справи.

Саїд-Алі Мухтаров обвинувачується в злочиннім «преднамереном» замірі на лікаря-хірурга Євгена Вікторовича Храпкова. Такого місяця й дня Мухтаров напав з ножем на лікаря Храпкова і поранив його. Коли б нечасна міліція, може й зарізав би. Під час суду сам признався, що хотів пограбувати лікаря. Йому були потрібні гроші задля калиму, бо мав женитись, карбованців зо дві тисячі, і він їх хотів дістати, пограбувавши відомого молодого лікаря...

Суд визнав обвинувачення в басмачстві за доведене і по-первині засудив на 5 років примусової громадської праці.

Я декілька разів перегортав першу сторінку справи, щоб упевнитись, чи ж справді злочин належить тому самому Мухтарову, що я тількищо мав щастя стрінути на допрівськім дворі.

Сумніву не було, що це про нього річ, але якісь лешата здавили мене й холодний язичок унутрішнього глибокого сумніву скрібся в мою стурбовану несподіванкою душу...

Я мушу взяти те, що мені хочеться, і те, що мені підказує мій внутрішній сумнів. Я неодмінно його визнаю...

Андижан, 10/VI—26 р.»

І я його визнаю. Я пережив своїм серцем не хитру, але злу історію з Саїд-Алі Мухтаровим.

Звісно, що в початковій редакції цей уривок був трохи інший. Поступово, виправляючи його, я мусів не лише правити окремі помилки стилістичного характеру, але вставляти зовсім нові, доповнюючи, деталі, розриваючи раніше сказану думку.

Цей вступ мені потрібний був, як літературний прийом. Я хотів «зацікавити» читача зустріччю з Саїдом, щоб потім вільно розповісти про нього в наступних розділах. Та знов таки ж матеріял твору, а почасти й дальша зміна ідеї твору відволікли мене від цієї «зав'язки» й створили іншу. Викреслюючи ці 16 сторінок рукопису перед друком у «Червоному Шляху» уривка, я ще гадав, що в остаточній редакції «Романа міжгір'я» я його вставляю, але зовсім інше спрямування твору, інші ситуації тощо зробили цей вступ зовсім і назавжди зайвим.

Є місця в романі, що почасти списані із вступу. Таким є епізод, що змальовує наманганський бунт. Для порівняння подаю тут цей епізод в редакції з першого вступу «Басмач» і в остаточній (уже «запозичений» у себе ж) редакції його в романі.

В «Басмачі», рукопис, стор. 7:

«Перед очима стояли високі, руді стіни допру з маленькими гратями вікнами. Ворота були розчинені й у дворі метушилися конвойники. Біля воріт, попід осокорами, стояли арбакеші, лежали на кошмах люди, товпились коло воріт. То були матері, жінки та діти засуджених. Заховане під паранджею жіноцтво мовчазними статуями стояло або сиділо попід осокорами. Чорна з волосені чадра ховала під собою тавро пережитих та майбутніх хвилювань. То був захований мов у домовину живий труп, свій окремий світ, куди навіть думка європейця пробратись ніколи не зможе. А світ той сумував отам під паранджею, тремтів болями живої людини...

В «Романі міжгір'я», вид. ДВУ, 1930 р., 45 — 55 тис., стор. 399:

...«Високі, руді стіни з маленькими загратованими вікнами збудили дан почуття, і в душу полізли страхіття давно минулого. Хто не був із них старих, за очима стінами, не виглядав крізь оті ґратяні отвори на пр красний, на рай Магометів подібний, Наманган.

Тюрма...

Коло розчинених воріт, попід мовчазними осоками, стояли га лежали на кошмах арбакеші, товпилися люди. То були матері, жінки та ді тих, кого невдале життя, як борг шинкареві, віддало за оці ґрати. Захов під паранджами жінки мовчазними статуями стояли або тумбами сиділи по осоками. Волосінна чім м а т ховала під собою тавро зжитих незрозумі хвилювань. То був захований, тільки не в домовину, труп, окремий св з почуттям, з переживаннями, куди навіть думка європейця потрапити не може.

А світ отой сумував приховано, тремтів болями живої людини і мо радий був, що хоч сліз його ніхто не бачив.

Взагалі ж матеріал із вступу використано всілякими дрібницями побут «реквізиту» тощо, якого так багато сконцентровано в цьому вступі.

Перша частина роману взагалі зазнала багато всіляких і малих, і чималих змін. Зміняв я сам, зміняла (викреслювала) редакція «Червоного Шляху». Потім знов я міняв при передруках та виданнях. Перелічувати всі ці змі не буду й зупинюся лише на помітніших.

Редакція «Червоного Шляху» викреслила в рукописі (і я його не по лював) цілий абзац вступу, а саме.

На шляху.

«Високими струнками яворами та розкішними свіжо-зеленими, мов а чорними чинарами пишався наманганський ставок за низькою цегловою церквою. Чинари кучерявіли між гнучкими яворами, мов пишалися їх лист того залицяння, а ставок полоскав їх тінь безоднім дзеркалом свого обличчя. З трьох кінців дзюрчала по аричках вода в ставок і одним виходила та за новим, з дикту, кінематографом, мовчки засоромлена своєю непотрібністю в цім завжди свіжій, завжди повнім, спокійнім ставку».

Далі йде абзац, з якого почався весь роман:

«Це манісінька Венеція в Намангані з острівками й легенькими горбатими містками» і т. д.

На 24 сторінці рукопису після того, як я пояснив ставлення Саї до жінок, у зв'язку з зустріччю Любки Прохорівни — закреслено такий абзац:

...«Назустріч Євгенові Вікторовичу несподівано збіг на місток гурт пілих молодих узбеків. Не встигла Любка рота розкрити, як сухотній гор містка якось навіть без тріску, без стогнання провалився, забравши з собою й п'яних узбеків і спантеличеного лікаря»...

Хотів я подати зустріч Саїда-Алі з Любкою саме на цьому епізоді. Тут надавав Саїдові роллю рятівника лікаря, що опинився в надто сміховинному стані. Любка тут і жартувала, і сміялася від щирого задоволення, що її Же пережив «такий конфуз». Але потім мені збіг на думку кращий і не в то сатири, серйозніший епізод, щоб обумовити й зустріч і перевагу Мухтарова над Храпковим. Цьому прислужився епізод з узбецкою, що молила в лікаря допомоги її дочці. До речі, ця тирада узбецьки перероблялася разів чотири й після перевірки її після рзспитування старих узбеків, читання їм ц тиради — вона остаточно лишилася в романі.

На інших змінах тут не зупиняюся — зупинюся далі, а дрібних і зов не цінаю, бо вони б надто завантажили мою роботу.

ЗМІНА ІДЕЇ

Не знаю, чи й у всіх письменників буває такий стан: почне людина якусь річ і ходом твору змушена потім змінити всю ідею твору. Ця зміна звичайно утворюється коштом старої (попередньої) ідеї, але на краще для твору.

Колись, у 1924 році, коли я тільки почав друкувати в газеті «Більшовик» оповідання та в «Глобусі» надрукував єдиного свого вірша «Степ» (єдиним я його зву, беручи на увагу літературний свій початок, а не ввесь процес, шлях до літератури, бо тоді були друковані всякі «раєшники» та вірші українською й російською мовами). Та от, у той час я був головою літгуртка і мусів звернутись за вказівками до якоїсь письменниці. Хто це така — не знаю. Вона працювала у відділі Наросвіти й мене до неї чомусь адресували.

— Ніколи, — каже вона, — не готуйте ніяких плянів твору. Все це ерунда. Надумали щось написати, сідайте й пишіть, а пляни в процесі роботи самі будуть народжуватись...

Звісно, що я ні тоді не згодився, ні тим паче зараз, не згоджуюся з таким настановленням. Плян потрібен для того, щоб на ньому, як на кістяковій, наростало б те, про що мені говорила письменниця. Плян полегшує розумову працю: не треба тримати в голові всю колосальну ситуацію, що її треба-будувати в романі. Голова працює над окремими ситуаціями, деталями тощо. Перечитуючи пляна час від часу, тим самим не губиш зв'язку з ідеєю, з усім цілим. Тут проходить той же процес, що й в кінороботі. Щоб зняти картину, треба розбити її на окремі кадри й знімати кожен кадр. Але для загального монтажу треба все ж таки мати плян, сценарій, принаймні, лібретто.

Але крім такої, так би мовити, «стихійної» зміни ідеї твору, крім можливих «самонароджень» ситуацій тощо, є ще й інше. Є зародки незадоволення первісним змістом, покладеним в основу твору. Зо мною завше саме оце й трапляється. Надумаєш твір, захопишся ним, «вжиоуєш», як кажуть, його і, коли кинешся писати, навіть напишеш дещо, раптом він обридне, чи усвідомиш його непотрібність, у всякім разі, настає критична хвилина, коли сам собі говориш:

— Годі, не годиться. Треба зовсім інакше, не це...

Так сталося й зо мною, коли я працював над першою книжкою «Романа міжгір'я».

Склав пляна (конспект «Басмач») і почав працювати за ним. Протягом п'яти місяців я працював за цим пляном і, написавши всю першу частину, вирішив, що вона мене не задовольняє. Незадовольняє ідейно. Написав я її добре (на мою думку), але змістом вона мені не дає йти далі. Зміст уклав не мій. І знов таки ж відчув, що «стройки» в мене й не буде в романі. Думав зробити так: надрукувати цю частину, як окреме оповідання, а до роману братися знову. Такі речі бувають зо мною й зараз. Так було з повістю «Килими». Я її задумав, написав першу частину «Зрада», надрукував цю частину і, коли тов. Микитенко за неї на мене напався на з'їзді ВУСПП'у, я вирішив далі її не продовжувати. Так і не продовжував, а на сьогодні навіть основну лінію сюжету забув. Не те, щоб мене тов. Микитенко переконав, ні. До речі, він надто по-менторському підійшов тоді до мене, як до письменника. Йому хотілося за щось мене ударити, але... все ж таки за поли посмикав. Та я зрозумів сам, що така річ для мене непотрібна. Я хотів висміяти деякі тенденції нашого батьківського націоналізму. Я тоді гаразд відчував прояви ефреміщини, мене вони нервували й хотілося відвести душу на килимах. Письменник Ю. Яновський, мій друг на зорі свого літературного шляху, був зо мною досить щирий. В якійсь розмові він критично поставився до наших заходів щодо українізації. Українізувати, мовляв, треба саме виробництво, а не людей на ньому. Як ти їх українізуєш, коли вони

набираються на виробництва з Рязанської, Пензенської тощо губерній, а машині українці йдуть на заробітки десь аж у Сибір тощо.

Ці думки тов. Яновського мені точно говорили про джерело їхнє. Я розумів, що Яновський в даному разі говорить думки не свої. Знаючи, з ким він тоді вівся (на кінофабриці ВУФКУ тоді навіть Тютюнник працював, а Косинка був відповідальним секретарем художнього відділу). Я прекрасно розумів, що наша українізація мулить очі «справжнім» українцям. Вони, вибиті з позиції заходами партії щодо українізації, сіють подекуди зневіру в практичне здійснення цих заходів, проповідуючи якусь свою «специфічно-українську» індустрію. Та я зрозумів, що я захоплюся висміюванням цих «Україно-індустріалізаторів» і об'єктивно зіграю на дудку великодержавників-шовіністів. Зрозумів і далі не продовжував «Килими». Так лишив і оповідання «Зрада».

Другий випадок з «Розділом другим».

Не подобалося мені оте псевдо-захоплення «робітничою» тематикою в наших письменників, які, беручись за це, робили часом великі помилки. Тов. П. Панч написав непогано свою «Повість наших днів». Але в ній є помилки, які не на користь робітничій класі висвітлюють її представників. Там робітники носять і досі (чи вони взагалі носили — маю сумнів) штани на очкурах і ввесь час їх підсмикують. Тобто робітник — це якесь лацяба, як кажуть селяни, таке одоробло, сміховиння, що не їм грішним перемагати труднощі соціалістичного будівництва. Це якісь «Іванушки-дурачки», яким просто випадки та обставини допомагають у відбудові скляного виробництва.

Мене, власне, й не це образило. Я знав, що тов. Панч робітника не знає, й не дивно, що саме таким він йому здається. Мене дивували ті численні критики, що зняли це оповідання, як прапор, як гасло:

— Ось вона, мовляв, пролетарська література...

Ото я й хотів написати сатиру на цих письменників з їх «очкурним» робітником і показати справжнього сьогодиншнього пролетаря, який вдягається чи не краще за такого письменника і, в усякому разі, краще розуміється на сучасному політичному й економічному стані.

Але коли написав першу частину свого «Розділу другого», збачнув, що мене можуть зрозуміти, що я з заздрощів чи ще з якихось причин чіпляюсь до дрібниць, як от до очкура, і я вирішив кинути «Розділ», переозброївшись на «Інтеграла».

Так я кинув і, здається, не відновлю ніколи роман «Заплава» (гадалося, що це й будуть «Вороги»). Отак саме я ледве не кинув першої частини «Романа міжгір'я».

Та перемогло впевнення, що в «стройке» цей матеріал не буде зайвий. Мені ж бо потрібно все ж таки висвітлити психологію національного антагонізму в Узбечині найповнішими засобами.

Вирішивши це, я знов продумав зміст роману, написав пляна його частин і заходився з початку й до кінця виправляти першу частину, пристосовуючи її до майбутнього змісту роману.

Ідея «Романа міжгір'я» аж тепер намітилася остаточно. Плян частин такий (6 частин):

1. На шляху.
2. Чорна сестра.
3. Голодний степ.
4. Червона паранджа¹⁾.
5. Жовкне лист.
6. Катастрофа.

¹⁾ Назву цього розділу я змінив з технічно-друкарських міркувань: не вмішалося на сторінці «Розділ четвертий — Червона паранджа».

А щось у серпні 1928 року, коли я писав замість «Жовтні лист» — «Мани Кузим», у мене склався й дальший плян, а саме:

5. Мани Кузим.
6. Робітфаківка.
7. Суд іде.
8. Порвані струни.
9. Нота.
10. Останній штурм.
11. Ямасун¹⁾.

Але вернімося ще до першої частини. Щоб пристосувати її до загального змісту, я вносив поправки, що разюче змінювали характеристики персонажів, особливо головного — Саїд-Алі Мухтарова. Я подаю зразок найхарактернішої поправки.

Ось як було подано епізода в першій редакції, до зміни ідеї, чи вірніше, до визначення остаточної ідеї роману:

...«І Саїд-Алі шукав забуття в Чадаці, шукав якоїсь заміни, що нею б заповнити в душі болючу порожнечу.

Відтоді, як його прогнали, як образились на нього за його щирість, відтоді він поволі спускався на дно з верхів'я, на яке зібрався за допомогою революції.

На перших порах у Чадаці Саїд ще не знаходив, з чого починати. Але раптом, згалавши, що він комуніст — зробилося чомусь совісно. Якось смішно й дивно: два місяці возився з отією наманганською баринькою й чомусь ні разу в голову не прийшло, що він ще носить і ім'я партійця.

І два Саїди засперечалися гаряче, впевнено, без жалю»...

Тут подано Саїда лише членом партії, який забув за партобов'язки. Вся акцентація на його «душевних» переживаннях.

А ось подано цю саму цитату з поправкою (говорю про поправки в рукописі, бо в виданнях ще декілька разів це й інші місця виправляв), де акцентую вже на інших переживаннях Саїда, намагаюся подати його психологічний стан:

...«І Саїд-Алі шукав забуття в Чадаці, шукав якоїсь заміни, що нею б заповнити в душі болючу порожнечу.

Відтоді, як його прогнали, як образились на нього за його щирість, відтоді він поволі спускався на дно з верхів'я.

Він, червоний інженер, що має керувати найцікавішими спорудженнями в Узбеччині, що мріяв про цю роботу тільки й жив останній рік, тепер неначе згубив самого себе й ніяк не знайде. Дістав тримісячну відпустку задля того, щоб відпочити, набратись сили й ринутися на боротьбу з стихіями Узбеччини. Заволодіти гірськими водами й досхочу розподіляти їх, господарювати. Переписати ариками оті незаймані ніким порожні пустелі степів і жилами тими напоїти життям красуню Фергану, змити зашкарбулість традиційну, обполоскати забруднений адатами побут. Примусити вщухнуть водоспади, щоб заговорили, заспівали свою трудову пісню електростани динамомашини. І країна стрепенеться від цього говору, країна розгорне свої життєві полотна урочистими шляхами культури до соціалізму...

Мрії, мрії злотопроменисті! Кому не слали ви пухнатих килимів у далі молодости! Кого не кликали ви жити, кому не обіцяли ви славетню перемогу!

Та Саїд не вірив вам, він вірив силі переможній, що кликала, манила на боротьбу, і він пішов і перемігав...

...На перших порах у Чадаці Саїд ще не знаходив, з чого починати. Але

¹⁾ Хай живе!

раптом, згадавши, що він і комуніст — зробилось чомусь страшно. Якому смішно й дивно: два місяці возився з отією наманганською баринькою й чомусь ні разу в голову не прийшло, що в нього є якісь стремління, обов'язки, що він носить і ім'я партійця.

І вперше два Саїди засперечалися гаряче, впевнено, без жалю».

Після цієї остаточної зміни ідеї до цього часу вона лишилася провідною. Тільки тепер, працюючи над другою книжкою роману, можливі зміни окремих деталей, можливо навіть цілих частин. Але ідею лишаю ту саму, поглибивши її в соціально значимих місцях, на що, одверто кажучи, мене насторожила наша критика.

ГЕРОЇ РОМАНА

Героїв роману намітив я здебільшого зарані. У всякім разі основні дієві особи були намічені раніш ніж я починав писати твір. Саїд-Алі Мухтаров, Любка Прохорівна, Євген Вікторович Храпков були намічені вже в першому конспекті. Там же було дано не тільки імена їхні, але й соцстан і інші характерні деталі.

Ця манера — визначати дієвих осіб — мені прищепилася давно. Є в мені старі матеріали, з часів «долітературної» моєї доби, де точно визначені дієві особи якогось твору. Нема жадних натяків на конспект, але особи з визначенням основної характеристики кожної є.

З рукопису першого розділу «Романа міжгір'я», після останньої сторінки записано основних дієвих осіб на три розділи. Подаю цього списку:

Дієві особи в «Ворогах».

Розділ I

Саїд-Алі Мухтаров.
Євген Вікторович Храпков — Женя, Женічка...
Любка Прохорівна Храпкина — «Любик».
Мар'я — наймичка у Храпкових.
Абдукадир Рустам — Ходжа-баба (Наманган).
Абдулла — брат Саїдів.
Алімбаев — імам Мозар Дихана.

Розділ II.

Тозі-хон — сестра Саїдова.
Алі Мухтаров — батько Саїдів.
Адолят-хон — мати.
Алі Ходжаєв — представник ЦВК.
Синявський Олександр Данилович.
Лодиженко Семен — технік, комунар.
Мулла — дехкан Карім Ходжа-Алієв (Ош).
Преображенський.
Абрамович — інженер-бавовняник.
Файзулла — наймит-приймак у Саїда в Чадаці.
Рустан-Олієв — мошенник-таджик.
Балат-хон — посватана за Саїда.
Маруд-хон — «дружина» Рустанова.

Розділ III.

Ісен-Джан.
Юлдаш — перекладач у Преображенського.

Мацієвський — інженер.

Мулла Турундай — перекладач у Мацієвського.

Тятюлов — прораб - інженер.

Тося — сестра в лікарні.

Боголюбський — санлікар.

Колотілов — службовець Учкур. контори.

Мулла Гасанбай.

Софія Петровна Преображенська — дружина.

Цей список написано після того, як перший розділ було виправлено за технічною ідеєю, але другий і третій розділи ще були тільки в проекті. Ці розділи є й ще герої, крім цих основних. То вже ті герої, які в «поле» факту не попали й покликані діяти ходом твору.

Цей розділ «Як я працюю» я вирішив написати в пляні висвітлення мого розуміння героїв роману. Читаєш інколи якогось, з дозволу сказати, «критика» з Полтави чи Конотопу, і дивиєшся, чи то людина зовсім таки нічого не розуміє, чи не хоче розуміти й розводить про «підсолонженість» дієвих персонажів та ситуацій. Можливо, такому критикові корисно саме так показати обличчя мого твору, чи й мене самого, але цим він шкодить тільки мені в першу чергу, а потім уже літературній справі. На мою думку, таким критиком треба б відмовити в друку, щоб вони щиріше бралися за роботу. У всяким разі, я відкидаю на собі тягар низької ідейної й формальної культури таких критиків. Він засвоїв собі, основне Остапо-вишнівське правило — критик від слова «крити», і «криє». Йому, бідному, і «невдомек», що основне його настановлення публіциста подати якусь соціально-політичну проблему з метою виховно-інформаційного порядку. Подаючи цю проблему, він використовує відповідний матеріал, в даному разі твір чи твори письменників. У нього виходить навпаки, або навіть не навпаки, а просто вузько-буржуазно-буржуазному: а давай «покрою» оцього письменника (чи просто «дебютанта») на славу нашим і на ганьбу ворогам (він ще гаразд не розуміє, хто ворог, а хто ворог). І «криє», а скажимо, «Літературна Газета» ФОРПУ друкує. Інакше, а не іншими причинами я пояснюю появу «криття» мене від Капельницького з Полтави, появу «криття» тов. Смілянського від якогось «озорного опричника», прихованого ініціалами «І. Я».

Та нехай «криють». Така критика, сподіваємося, таки дочекає й на свого, справжнього критика, що вкаже своє місце їм.

Отже, не такий «критиці» я відповідаю...

Саїд-Алі Мухтаров. Це збігне ім'я. Синтезований образ багатьох людей, не загартованих у клясових боях переджовтневої доби комунарів. Технічно тактично такий партієць має багато цінного з погляду революційного. Його є майже все: розум, знання, здоров'я, соціальне минуле, сучасне, класова зненависть до ворожих клас, енергія. Ніби все, що треба. Але не має одного — досвіду класової боротьби, більшовицької школи. А ми маємо, що в нас дуже багато таких. Більшість судових процесів з приводу різних справ «Чубарівського провулку», хабарництва й навіть шкідництва будівництву походять саме через недостачу цього «гвинтика» в механізмі більшовицького бійця. Вставити цього гвинтика не легко. Треба спеціальних психологічних катаклізмів, треба може руйнації всього механізму, щоб такий індивідуум констатував відсутність гвинтика. І добре, коли констатував. Тоді вже вставить «недостающее». Так я собі поставив завдання наткнути таких людей на брак гвинтика. За те, що щирі революціонери, ідейні комуністи таки вставляють отого гвинтика, я спокійний. Ініціал закортіло тільки нагадати їм про це, переконати їх перевірити свій механізм.

Отже, Саїд-Алі Мухтаров один із таких. Чи було б краще, коли б я подав його чорним від самого початку і взагалі поставив на чорну дошку? Гадаю, що це було б гірше. Дізнавшись про це, читач зразу б поставився до нього, як до людини «чорної», і зовсім не сприймав би всього того негативного в Саїдові, що є і в нього, в читача. Ці «гріхи» були б чинними тільки для чорного Саїда й виховної ролі не відігравали б. Читач мусить любити героя, переживати разом з ним усі складні процеси життя, щоб помічати, що від революції і що від контрреволюції.

Саїд-Алі в моєму романі — діалектично оформлена постать. Після таких психологічних провалів та зламів мені більше не треба нічим умотивувати його «перехід» до справжнього комуніста, активного будівника соціалізму, який своїм прикладом мусить захоплювати. На його боці симпатії читача. Читач буде радий, що його Саїд нарешті переміг.

Не треба забувати, що Саїд син середняка. Економічні передумови не відігравали ролі в психологічному формуванні майбутнього революціонера.

Нарешті, загально-узбецькі обставини: відстала краєзна, сильні релігійні та інші забобони й національна обмеженість навіть у масах. Усе це не останні чинники, що діяли на Саїд-Алі Мухтарова. Тому то він на будівництві — будівник, перед масами — масовик, але слабкий вирватись остаточно з лабет побуту й ворожого оточення (вплив Любки Прохорівни).

Любка Прохорівна. Серед жінок радянської країни багато є ще таких, що дісталися нам у спадщину від колишнього міщансько-безідейного кодла. Великого труда треба докласти, щоб із таких жінок, поруч з новими кадрами, поробити свідомих громадян радянського суспільства. Та чи й переробиш їх? Може так і відійдуть вони, як несмачний плід недбайливо зрошеного дерева.

Іх замінить нова жінка.

Але є ще й такі жінки, що перенесли від старого, ворожого нам соціального ладу не тільки міщанство. Це б ще нічого. Вони навіть не мають яскраво визначеного міщанства. Це формально культурні, так би мовити, цивілізовані жінки, які зберегли й зберігають у собі, крім усього іншого, ще й ідейну свою стару суть. Це вороги.

На великий жаль, таких жінок не мало. Коли переглянути з цього погляду всіх отих численних розтратників, що пройшли маршем перед пролетарським судом, то в багатьох випадках у розтраті жінка грала першу скрипку. Що то за жінка? То ворог соціалізму.

Чи слід мені було подавати таку жінку? Гадаю, що не слід — надто банально виходить. Я взяв особливий тип жінки — жінки не міщанки й не модниці, які потрібні наряди за всяку ціну. Я взяв синтезу таких жінок, що, як метелички, пурхають на квітки, зовні прекрасні й невинні, але їх дії, їх сліди вкриваються червою.

Моя Любка Прохорівна вміщала в собі зовнішню красу з розумом. Але вона була клясово чужа. Їй було в кращому разі байдуже до завдань часу, а в гіршому — вона ненавиділа ці завдання. І коли на початку вона не була свідомим контрреволюціонером-шкідником, то далі самою логікою речей стане такою.

І Саїд, і Любка створені моєю фантазією типи. Але їх я творив не з «нічого», а з багатьох Саїдів, з багатьох Любок, що доводилося їх спостерігати в своїм житті не один, чи два роки.

Звісно, для типу ідейного доводилося брати якусь живу істоту, якусь «натурницю». Може й не одну. Декілька таких натурниць склали форму, в яку я й уклав ідею Любки Прохорівни. Тією формою є не тільки зовнішність Любки, а й багато окремих життєвих фактів.

Гадаю, що, не дотримавши такої лінії поведінки з Любкою, як у «Романі міжгір'я», вона б вийшла, хоч і архиконтрреволюціонеркою, але ходульною й менше шкідливою, як у мене.

Євген Вікторович Храпков. Тип отих численних радянських службовців, що, висловлюючись устами одного куплетиста, ніколи не «спорять», але й не мовчать. «Ведь я же не против и не за. Вот уже тринадцать лет, как я держу нейтралитет». У нього є свої моральні норми, етика, тощо. Він по-своєму чесний, але об'єктивно — все ж таки не сучасна й тим шкідлива людина.

Теж збірна дієва особа. Убивати таких людей у творі немає для чого — брутально виходить: «вони ж не проти». Але виховувати їх — даремне витрачання часу й енергії, бо вони й не «за»...

Ю суп - Ахмат - Алі. Списано з живого джаддиста-толстовця. Цей образ мені потрібний, як синонім джаддизму, що так іще панує в Узбеччині, поєднаного з культурністю, яка все ж таки багато обіцяє відсталій нації (термін територіальний).

Лодиженко. Живий, але типовий для партійців-ентузіастів зразок. Всі його дії (крім смерті) до фотографічності подібні з дійсними. Ім'я вигадане.

Синявський. Нічого не змінено. Від імені, зовнішності, роботи й до окремих принципових висловів (порівняння з Гільйотиною тощо) списано з людини, яка й на сьогодні під цим ім'ям працює в Узбеччині на іригаційних спорудах.

Ісен-Джан. Теж саме, крім шпигунської спершу ролі. Зараз помер.

Преображенський. Синтезований і трохи невдалий тип шкідника. Таких багато.

Решта дієвих осіб здебільшого списані з окремих людей. Такі, скажімо, як міраб, сіпайчі тощо, не тільки самі, але й випадки з ними записано під час події для нариса, а потім увійшло до роману.

Гадаю, що не варт мені спинятись на решті більш чи менш визначних героїв. Мені важко було вказати на принципи підбору їх. Всі мулли, кореспондент, робітники, інженери, канцеляристи тощо — їх легко знайти ще й на сьогодні не тільки в Узбеччині, відсталій країні, а й у нас на Дніпрель-стані, чи Тракторобуді, тощо.

БУДІВНИЦТВО В УЗБ.С.Р.Р.

Маю на увазі будівництво господарче.

1925-26 року в Узбеччині проведено основну земреформу. До цього часу аграрні взаємини в Узбеччині мали характер нічим майже не відмінний від дореволюційних часів.

Земельно-водна реформа викликала увагу радвлди до поповнення дореволюційної площі засіву бавовни й освоєння нових нечіпаних ланів. Це завдання продиктувало витрати коштів на спішне будівництва дрібної й капітальної іригаційної системи. Саме на 1925-26 роки й припадає початок почати відбудованого, а здебільшого нового іригаційного будівництва.

Я писав свій роман в добу, коли ідея п'ятилітнього плану була відома дуже незначній частині відповідальних робітників. Не скажу, що я зробив якісь передбачення в цьому, але відбудовчий настрій, настрої соціалістичного будівництва підказав мені основні політичні висновки, які потім зробив п'ятирічний план. А саме: постанова ЦК ВКП на доповідь «Главхлопкома» з 18 липня 1929 р. обумовлює, що 1932-33 року товарний збір бавовни на терені СРСР повинен становити 786 тисяч тонн, тобто на 220% перевищити збір 1928 року й на 140% максимальний збір 1915 року. Такий збір повинен задовольнити всі потреби бавовни в текстильній промисловості СРСР, щоб зовсім закрити кордони для довозу не тільки американської, але й єгипетської (англійської по суті) бавовни.

Звісно, що такі наслідки можливі тільки при колосальних витратах і коштів, і енергії радянської влади та партійного керівництва.

Частиною виконання такого природного для країни Рад будівництва соціалізму і є показане мною вирішення проблеми Голодного степу, що далі зветься в мене вже не Голодним, а Сталінським степом. Щоправда, це будівництво в мене вийшло трохи більшим, ніж було насправді в цей час. Та на сьогодні вже в Узбекині провадять будівництво що своїми розвитками й темпами вже посперечається з показаним у моїм романі. Щодо перспективного будівництва, яке мусить уводнити щось близько 6 мільйонів га протягом найближчого десятиліття через побудову нечуваних у світовій практиці споруд, водосховищ тощо, — то вони й все, що ними викликатиметься до життя, набагато переростають мої так звані «гіперболізовані» проекти.

Все ж не можу не подати й деяких фактів, що свідчать не так уже й про малу будівничу дійсність, з якої я малював «гіперболізованого портрета». На жаль, через поспішність цієї моєї праці я не маю можливості використовувати більш-менш певні матеріали. Та це й не так уже потрібно.

Наведу лише деякі цитати з «процеса работников Среднеазиатских водхозов», друкованого частково в «Известиях» за лютий-березень 1928 року. Цитати подаватиму по можливості найхарактерніші. Вони характеризуватимуть не лише розміри, цифри, але й зловживання, шкідництво, організацію та натурповинне виконання робіт.

В першому повідомленні з Ташкенту з 21/II — 1928 р., між іншим, говориться:

«...На скамье подсудимых, кроме руководителей Средазводхоза, Узводхоза и Туркменводхоза, группа крупнейших специалистов—производителей работ...»

Далі подається уривок з промови голови суду т. Антонова-Саратовського, який, крім іншого, сказав:

«...Суд ставит своей задачей выявление тех конкретных преступлений, которые имели место в водном хозяйстве, и виновных в этих преступлениях лиц. Верховные органы пролетарской диктатуры Союза и советская общественность требуют этого, ибо слишком велико политическое и экономическое значение ирригационных работ на территории Средне-Азиатских республик, как для этих республик, так и для всего Союза в целом...» (22/II — 31 р.).

В дальших повідомленнях з процесу маємо перелічування зловживань.

«...Изыскательная партия под руководством инженера Моргуnenкова внесла проект орошения 350 тыс. га земли, стоимость которого определилась в 8 млн. р. Спустя некоторое время схема подверглась переработке, образовался новый вариант. Стоимость проекта, между тем, из 8 млн. выросла до 136 млн. р.

«...Комиссия с участием инж. Тромбачева... заявила, что (в Южном Хорезме)... население гибнет от отсутствия воды. На изыскания было истрачено 736 тыс. руб., на проектировку 163 тыс., материалов заготовлено на 650 тыс. рублей...»

Далі виявлено, що роботи ці непотрібні й припинені, бо населення не в катастрофічному стані. І тільки

«...последнее обследование показало, что проектировка велась не в том направлении. Голова главного арыка должна быть отнесена на 20 километров выше...» (24/II — 28 р.).

«...Упущен израсходован на ненужные изыскания и проекты 776 тысяч руб. Фергунг имел задание разработать ферганскую схему орошения, но по сей день ничего не разработал. Однако без перерасхода в 750 тысяч руб. и тут дело не обошлось...»

«...Курганская степь еще в довоенное время привлекала к себе внимание капиталистов и прежде всего тем, что урожай хлопка в ней достигал 4 тонны с гектара. Имеется проект орошения этой степи, так же составленный проф. Ризенкампером еще до революции по поручению одной московской промышленной компании. Приезжали сюда английские и шведские инженеры...»

«... — Слышал ли свидетель, что Цейдлер, Моргуненков и Навацци были арендаторами больших участков Дальверзиня?»

— Слышал, говорили. Как известно, Дальверзинская, Уч-Курганская и Шибадская степи были включены в концессионный план. Известно также, что эти степи являются лучшими хлопковыми районами...

«...Первое свидетельское показание подходит к концу за истекшие годы. Средазводхоз и нацводхозы истратили только из средств госбюджета 68 миллионов руб. (кругло). Из этой суммы на полезную эксплуатационную деятельность, а также на эффективное новое строительство и ремонтные работы, включая расходы по земреформе, ушло по подсчетам свидетеля около 9 миллионов руб.»...

«...В 1926-27 г. было уплачено представителю водной секции Госплана Кеннигу, его заместителю Цейдлеру, постоянному представителю Наркомфина водной секции Навацци и члену секции Мостицкому пять тысяч рублей за консультацию. Этим отчасти объясняется, что из планов не выкидывались необоснованные объекты.

А кто такой Моргуненков? Это он является руководителем ненужных изысканий по Упращане, стоивших 1100 тысяч рублей. Он же впоследствии начальник Упращана. И когда третий раз фамилия Моргуненкова упоминается в связи с авторством нереального проекта по Упращану на сумму в 7 миллионов руб., прокурор его встречает, как старого знакомого» (25/II — 1928 г.).

«...Прокурор просит о приобщении к делу протокола заседания «комиссии по делам Средней Азии», где говорится о необходимости приступить к проведению активной концессионной политики в области ирригации Ср. Азии. Он просит о приобщении документов, содержащих перечень лучших хлопковых земель в качестве первоочередных объектов этих концессий, а также документов, свидетельствующих о намерении Главконцесскома направить в связи с этим проф. Ризенкампера за границу»...

«...Вынужденный отвечать на прямо поставленные вопросы свидетель рассказывает о попойках главы Водхоза в обществе специалистов и об «особом» подборе сотрудников. Суд узнает о каком-то чрезвычайно шумном празднике в европейской гостинице по случаю утверждения ирригационного плана»...

«...На штат непроизводительно истрачена за год кругленькая сумма в один миллион руб., а вместе с накладными расходами — три миллиона государственных денег»...

«... — Не хотите ли вы сказать, что коммунист Рыкунов подвергся разложению в обстановке Водхоза? — спрашивает прокурор. Тов. Манжара определяет: — Рыкунов лишил себя поддержки со стороны товарищей коммунистов. Он погряз в болоте, разложился.

— Инж. Прохоров, — говорит далее тов. Манжара, — коммунист, был недостаточно тверд по отношению к специалистам, мало уделял внимания аппарату. Увлекался больше проблемами» (28/II — 1928 г.).

«Следует отметить, что представитель финконтроля предупреждал производителя работ Сыромятникова о ненадежности сооружений. Работы были в середине прошлого года прекращены, но затем, по настоянию представителя СНК, вновь возобновлены»...

«...Выстроенный в Арвазе лоток, который обошелся в двадцать тысяч рублей, снесен»... (2/III — 1928 года).

«...В этом выступлении инженер Моргуненков «обосновывает» те проблемы, схемы и проекты, которые стоили государству и народу миллионы...

«...Упращан истратил на изыскания два с половиной миллиона, Упращиз — 2 миллиона. А что сделано на эти средства?..

На заседании Совнаркома, защищая идею Мервского канала, Моргуненков говорил о сумме в шесть миллионов рублей, но затем она выросла в 85 мил. Проектируя Ташхакинское строительство, он определил стоимость

его в 61 мил. Чирчик Ангрене он начал с восьми миллионов, а затем дошел до 136 мил...

«...Теперь бывший начальник водхоза Т. С. С. Р. и бывший зам. председателя СНК Уз. ССР подсудимый Мар дает свои показания по циклу организационных вопросов»... (6/II—1928 года).

«...Показания Рыкунова... Он, Рыкунов, ни в чем не виновен, он делал именно то, что от него требовали. Он искал путей к тому, чтобы строить ирригацию Средней Азии»...

«...Манжара ответил суду: — Да, Рыкунов разложился»... (7/III—1928 г.).

«...— Я толкал, — отвечает Прохоров.

— А как относится к этому правительство Узбекистана?

Прохоров говорит, будто тов. Фализулла Ходжаев говорил ему о необходимости орошения заселенной и незаселенной Киргизской степи. Стоимость проблемы исчисляется в 250 миллионов.

— На какие средства вы думали создать этот узбекский Волховстрой? — спрашивает прокурор.

— На средства Союза»...

«...Перед судом все шире разворачивается картина расточительной безхозяйственности, которую инженеры водхоза называют «русским методом», противопоставляя его американскому. Последние впечатления отчетного заседания суда — подсудимые признали наличие раздутых необоснованных проектов, втянувших союзные органы в огромные ассигнования»... (8/III—1928 г.).

«...Мар заявляет, что был противником Моргуенкова, как фантазера, но Моргуенкова поддерживал председатель Совнаркома Атабаев»...

«...Вторично суд наталкивается на факты, уличающие некоторых лиц в личной корысти. Да этого и не может не быть там, где миллионы выбрасывались на ветер»... (10/III—1928 года).

«...Дает показания быв. нач. Узводхоза Прохоров. Ему многое «неизвестно», многое же он «затрудняется» объяснить»...

«...Аппарат съел в 1925—26 гг. свыше полутора миллиона рублей. Были беспроточные необоснованные работы. Были прямые хищения. Были обшеты, обмеры рабочих, подложные счета»... (15/III—28 г.).

«...В то же время свидетель говорит и о других причинах широкого размаха. По его словам, председатель Совнаркома УзССР тов. Файзулла Ходжаев хотел создать к съезду Советов что-нибудь ошеломляющее — свой «Волховстрой». С этой целью им была выдвинута проблема орошения Каршинской степи»...

«...Свидетель признал, что неплановые работы в водхозе производились под известным нажимом. Между прочим, выяснилось, что вопреки запрещению СТО Совнарком Узбекистана решил принять на госбюджет Мирабов. Свидетель подтверждает, что декрет противоречил решению СТО, но находит издание его допустимым.

Прокурор говорит: «Что же можно было ожидать от Узводхоза, если вы, представитель Госплана, считаете возможным отменить решение Союзного правительства, если Совнарком позволяет себе нарушать решения Союзных органов?»

Бурнашев продолжает: «Узводхоз виноват в том, что не способен был поставить свою работу на платформу общественности, недостаточно экономно разрешил технические задачи, не проявляя должного внимания к делу восстановления водного хозяйства. Отсюда непомерный рост на турпобинности из года в год. Несмотря на крупные затраты на ирригацию, население несло на себе тяжелое бремя этих работ».

Прокурор спрашивает: «Не нужно ли рост этих площадей отнести за счет трудов населения, а не мероприятий Узводхоза?»

«...Свидетелю... неизвестно, что Курганская степь рассматривалась, как концессионный объект. Он заявляет, что впервые узнает о намерении вклю-

чить почти всю пятилетку в план концессий. Но ему представлены две ведомости объектов концессий, охватывающих почти весь пятилетний план»... (17/III — 28 г.).

«...С большой речью... выступил государственный обвинитель тов. Кондурушкин.

— Дело, которое предложено вниманию суда, — говорит тов. Кондурушкин, — не обычное уголовное. Ему присущи особенности, подчеркивающие экономическое содержание совершенных преступлений и их отрицательный вес. В этот момент, когда страна напрягает все финансовые ресурсы, использует все наличные людские силы для строительства, необходимо с особой серьезностью ревниво оберегать правильную линию в использовании специалистов».

Далее прокурор остановился на роли специалистов и коммунистов в этом деле.

— Специалисты подсудимые, пользуясь полной бесконтрольностью и безграничным доверием, ставили часто на первый план личные интересы, занимались торгашеством, обманывали. Большие хозяйственные вопросы нередко решались под влиянием личных интересов; прохождение проектов обратилось в «рынок проектов». Специалистам, особенно ирригаторам, мы должны поставить ультиматум: работать так, как работали сидящие на скамье подсудимых — нельзя. Среди 23 подсудимых есть и 5 членов партии. Из них двое с высшим образованием и только один Рыкунов с низшим. Таким образом, почти все подсудимые люди высокого развития и большого научного и практического опыта. Это обстоятельство требует особого подхода.

В показаниях Рыкунова мы слышали жалобы на общую «советскую бесплановость». Виноват, мол, не он, Рыкунов, а что-то другое...

Нужно иметь мужество, подсудимый Рыкунов, договорить свою мысль до конца. Вы оборачиваете вашу личную вину на всю советскую власть... Советская власть судит не только открытых врагов, она беспощадна и к тем, кто, разложившись, предает интересы советской власти во имя своих личных, мелких интересов»...

«...При упоминании о концессионной практике, как она преломлялась в представлении некоторых людей, прокурор подчеркивает, что многие данные, выявившиеся на процессе, должны быть подвергнуты дополнительному обследованию и, может быть, здесь окажется нечто большее, чем простая бесхозяйственность»...

«...Далее, подробно останавливаясь на роли инженера Сыромятникова, определенно антисоветской фигуре с темным прошлым, т. Кондурушкин характеризует, как тягчайшее преступление, широко практиковавшуюся в работах, особенно на Каркистрое, систему эксплуатации местных рабочих из среды дехкан»...

«...Прокурор отмечает также виновность следующих лиц: Шапошников — быв. ученого секретаря Узб. Госплана, Булаевского — председателя Технического Совета, члена водной секции Союзного Госплана — Цейдлера, Мостицкого и Навацци, а также инженеров — Моргуненкова, Ризенкампера, Хрусталева, Дубянского, Рубницкого и профессора Ильина. Прокурор возбуждает перед судом ходатайство о привлечении к ответственности перечисленных лиц»...

Процес цей відбувся в той час, коли основна ідея роману подібний процес передбачила.

ФОРСУВАННЯ ТВОРУ

Влітку 1928 року, взявши відпустку, я жив півтора місяці в колгоспі «Вперед» — с. Мойсенці, Чорнобаївського району. За ці півтора місяці я написав усю частину «Су-Келябде» (тоді — «Червона Паранджа») й підготував

матеріал до п'ятої частини — «Катастрофа». Але оскільки я вже використав такі події, як обвал Кампир-Равата і злочинний пуск води на відкритті («Су-Келябде»), мені раптом спало на думку: чи не пересолю часом. Адже тепер уже треба давати катастрофу, щоб перебільшила попередні катастрофи своїми розмірами. Тим більше, що катастрофа ця все ж індивідуального порятку.

Вирішив: усе, що ввійде в «Катастрофу» включити до розділу «Мани Кузим».

Так було розпочато п'ятий розділ — «Мани Кузим». У Києві я його закінчив на початку жовтня й мав на увазі друкувати в якомусь журналі. З другого боку, вирішив просити ДВУ продовжити мені термін подачі рукопису ще на рік, бо лишилося ще писати шість розділів. Була така думка, що деякі розділи я поєднаю й трохи скорочу, але роботи все ж лишається половина.

Дістаю повідомлення з НКО, що мені дозволено подорож до Німеччини. Це повідомлення й зробило те, що я вирішив друкувати «Роман міжгір'я» двома книжками.

Така блискуча ідея мене дуже порадувала. Я в той же день зібрав передруковані примірники роману, не перечитавши й не виправивши після друкарки, повів до ДВУ. На останній сторінці написав: «Кінець першого тому».

Тов. Пилипенко, побачивши це, порадив мені:

— Це непотрібно. Гадаю, що, коли ви напишете й другу книжку, то читач тоді знатиме, що їх дві. У всякім разі, у нас так не практикується, це не періодичне видання, що в ньому можна написати: «далі буде»...

Я тут же викреслив цю «фатальну» для мене приписку.

Поїхав я за кордон цілком заспокоєний з такого соломонівського вирішення щодо виконання умови з ДВУ. З плечей спав тягар цілої половини розпочатого роману. Дедалі звикаюся з такою полегкістю й тільки численні й не завжди «дружні» виступи критики та робітничка критика нагадали мені, що «благополучію» цьому прийшов край. Треба кінчати роман.

КНИГА ДРУГА

Мушу коротенько спинитися на стані моєї теперішньої роботи над другою книгою «Романа міжгір'я».

Багато з того, що лежало в основі роману, лишилося й на сьогодні. Але чимало з того пішло геть, почасти після ширих товариських вказівок критики, почасти після одвідин мною Узбеччини влітку 1929 року.

На сьогодні праця над цією книгою покищо складається з підбору матеріалу, з продумування характеристик дієвих осіб, ситуацій тощо. Невідкладна робота з «Інтегралом», незакінчений «Наливайко», готування матеріалу до збірки творів та перегляд усіляких корект тощо не дають можливості взятися виключно за «Роман міжгір'я». До цього додається ще й моя праця поза кабінетом та письмовим столом.

Так чи інакше, а другу книгу я мушу закінчити до кінця 1931 року. Постаивши собі це завдання в порядку ударної роботи, гадаю, що я його виконаю, коли не перешкодить деяка ненормальність з моїм здоров'ям...

Працювати над «Романом міжгір'я» тепер мені значно легше, ніж було це з першою книгою. Тепер я зарані гаразд обдумав усю ситуацію, мені точно вирізбилися характери героїв, я гаразд вивчив, так би мовити «підводне скелля», висунуте критикою, яке легко спробую обійти. Але розмір роботи і підвищені на сьогодні ідейно-художні вимоги в читача, безумовно, змушують напружувати всю свою енергію, творчі сили, щоб з виходом цієї книжки не скомпрометувати значні досягнення пролетарської літератури.

Певен, що не скомпромітую.

КРИТИКА

Майже чи не найтяжчий розділ у цій моїй роботі. Краще було б якось обійти цю Ахіллесову п'яту, але не можу не визнати значної участі критики в праці моїй над «Романом міжгір'я» особливо ж його другої книги, тому й мушу побіжно хоч додати до того, що сказав про критику в попередніх розділах. Тяжкість цього розділу полягає до деякої міри ще й в тому, що мимоволі доводиться полемізувати з критиками. Полемізувати ж нам не завжди безпечно. І зовсім не тому, як багато дехто гадає, що ми (прозаїки, чи поети) в їх (критиків) руках і вони, коли захочуть, так «розпатронять» нашого брата до рубця. Ні. Мене не це лякає (та, очевидно, й тих, хто ті вигадки про критику розповсюджує). Треба одверто визнати, що всі ми (деякі критики теж) здебільшого теоретично невідготовлені, бодай правильно читати критику. Нехай мені дарують товариші письменники, але літературне життя довелось, що не тільки попутники, але й пролетарські письменники здебільшого не доросли до рівня марксистсько-письменного полеміста.

Такий сумний факт обходить і мене, тому й не збираюся я тут полемізувати з критикою...

На «Роман міжгір'я», було чимало статтів, рецензій, заміток. Усі вони мають свою ціну, але не всі все ж мають пролетарську ціну. Здебільшого — це солідні роботи авторитетних товаришів. Є й просто думки з приводу, як от у статті тов. А. Хвилі, про яку я буду говірити трохи, але є й замітки, чи статті характеру якогось злого «заушательства», непотрібно-грубих причіпок.

Така група критики не те, що не допомагала, а навпаки, шкодила й шкодить у роботі. Той зазнавайський, критично-чванський тон, яким написано статті чи замітки, те одверте підтасування цитат та інших «марксистських» доказів, яке одразу впадає в око й зовсім відвертає від статті, — все це відштовхує навіть від читання її. Можливо, що в деяких із цих робіт є й дійсно «педагогічно-корисні» моменти, але вони отруєні загальним настановленням статті, і тоді наперекір їй у своїй праці не тільки не виправляєш зробленої помилки, а ще й загострюєш її, бо на ній буде літературний супротивник свої висновки. Ось як вони шкодять.

Такими статтями я можу назвати статті Я. Савченка (не з приводу «Романа міжгір'я») та Ю. Савченка — на які я відповів у № 3 «Критики» за 1930 р. і зараз дуже каюся. На сьогодні я маю можливість і сили відповісти їм значно краще, сильніше, переконливіше і в той же час обійтись без непотрібної в таких випадках грубої термінології, без лайливого «дієза» в тоні й без кивання на персональні недоліки моїх опонентів. Та це вже минуло.

Такою ж статтею, ще в гіршій мірі, я вважаю й статтю І. Багмута в «Політфронті». Варто б з неї викинути неприховану тенденцію мене «по-крити» за всяку ціну та недоречно й фарисейсько-несправдиве посилання на авторитет тов. Хвилі, — і це була б не погана й може корисна змістот стаття. Але такою вона не стала, від перелічених тут недоліків, і тому шкідлива. Вона переконує, що в критику таки пролазить шкурно-группова «принциповість» і, висловлюючись толерантно, вірити їй «беспокойно».

До цієї ж категорії я відношу й замітку «Диспут про Мехзавад» Смілянського й до деякої міри замітку «Читацький присуд» в № 6. Що погане в цих замітках? Наставовлення. Автори заміток так і здається, пишучи їх, заклинали від задоволення й повторювали вислів Мосі Шкіндера: — Ну й одбрав!.. («Кадри» — І. Микитенка).

П. Капельгородський, принаймні, хоч чесно зробив — не заховався за ініціалами в своїй замітці «Читацький присуд». А проти Смілянського виступила людина з дешевим сарказмом, не сказавши свого імені, заховавшись за спасенні ініціали «І. Я».

Там, Капельгородський по-людському, як чесна людина, говорить про

хиби романа (три чверти його статті говорять тільки про це), про той же злощасний «біологізм», який, до речі, боюсь, тов. Капельгородський не зовсім собі гаразд уявляє, — там я з задоволенням прочитав і продумав, і переривив себе, і зробив відповідні висновки. Але оцеї клаптик його замітки призвів до того, що я відношу цю критику до категорії не корисних.

П. Капельгородський пише:

«...Це правда: «Роман міжгір'я» читають усі: робітники, службовці, навіть якісь «вчорашні люди», якісь міщанки, але кожний в ньому шукає чогось «свого». І коли робітник, наприклад, шукає в романі відображення нашого соціалістичного будівництва, то «соціально-невизначні особи» шукають там «сильной восточной любви».

«Отже факт безсумнівний: «Роман міжгір'я» пішов у читальські маси. Сам автор його, полемізуючи з «брутально-тенденційними» критиками, посилався на «масового пролетарського читача, який мені, безумовно, вірить, — про це свідчить 55000 тиражу книжки»... Проте, тираж ще не остаточний аргумент.

«Нас, звісно не цікавлять погляди ідеологічних міщан, що вишукують у книжках лише «пікантні моменти» й захлинаються в переживаннях жагучої любови «восточного» мужчини до білої жінки. Ми хочемо виявити, чого така черга на «Роман Міжгір'я» по робітничих клібах. З цією метою в Полтаві було влаштовано два прилюдних диспути, що притягли не мало слухачів і учасників.

«Після виступу тов. Ле в «Критиці» №3 за 1930 рік проти зауважень «кваліфікованих» читачів, дуже важко говорити про хиби романа. На думку автора, коли б ці «кваліфіковані» читачі або зовсім мовчали або ж не спиралися всує на марксизм і не дезорганізували демагогічне масового читача, було б краще... Отже, після цього доводиться визнати особливу влучність застережень тов. Хвилі, що «деякі критики зробили тов. Ле ведмежу послугу, розголювавши на всю Україну, що цей роман є зразок пролетарського реалізму»...

Що хоче сказати П. Капельгородський? Він поставив собі завдання довести, що «Роман міжгір'я» читають більше «ідеологічні міщани», «соціально невизначені особи». Варто тільки звернути увагу на оте підкреслення авторове: «всі» читають, «усі». Для чого підкреслено? Для того, щоб читач замітки, боронь боже, не забувся, що роман читають і «соціально невизначені особи», це в кращому разі. А може й для того, як це далі видно, щоб читач замітки розумів, що тут... небезпека: «в с і»... А як відсоток письменних людей серед «невизначених» значно більший, ніж серед робітників, то й роби мовляв, читачу, висновки, що роман читають більше «невизначені».

Друге зауваження: Капельгородський, намагаючись «уязвити» мене цитатою з моєї статті-відповіді Ю. Савченкові, запевняє: «Проте, тираж ще не остаточний аргумент. А що ж, остаточний? В замітці цього не сказано. Знов же такі розумій, мовляв, читачу «Романа міжгір'я», що ти не критерій, бо входиш до категорії «всі», чорним шрифтом надруковані.

І нарешті:

«Ми хочемо виявити, чого така черга на «Роман міжгір'я» по робітничих клібах»...

Ну, і чого ж? Де ж виявлено? Коли це в замітці тов. Капельгородського, то виходить, що ця черга викликана «статевно-психологічною драмою», «вигуканням тілом» Любки Прехорівни, «біологізмом» та «одстовбурченими повними жартівливими грудьми». Адже ж на це особливо натискав автор замітки, і я та інші читач її зрозумів, що черга на роман у бібліотеках тільки з-за цього. Автор «хотів виявити» і виявив цю «причину».

Я не маю наміру переконувати П. Капельгородського, що він тут помилився. Свідомих помилок я не визнаю за помилки. Я це називаю «брутально-тенденційною» критикою.

І зовсім не розумію, для чого було потрібно ще й Капельгородському тяг-

нути за чуба «влучні застереження» тов. А. Хвилі про «ведмежу послугу» мені з боку деяких критиків. Товариш Андрій Хвиля це написав зовсім з іншого приводу і написав правильно. Він написав у тому розумінні, що критики, які замазують мої помилки, не дають мені змоги виправити в наступних виданнях свого твору, призводять до «почивання на лаврах», а Капельгородський як це використав? Він це подав у розумінні, що деякі критики посіяли в І. Леписьменницьку пиху, зазнавайство, плювання на всіх, хто мене критикує. А це густа неправда, свідоме підталдукування моїм літературним ворогам, нацькування на мене пролетарського читача несправедливими фактами й підпирання їх високим авторитетом.

Ця тенденція змусила мене викреслити Капельгородського з списку корисних критиків.

Але Капельгородський — ідеальний критик у порівнянні з «І. Я.». Цитую: «Смілянський зняв досить актуальну тему. І це, мабуть, єдине досягнення автора».

Далі йдуть тенденційні передлічування хиб твору й додається:

«...Єдине, що подав влучно Л. Смілянський, так це портрет Зіни Воронівської, класового ворога»...

І на закінчення приклеїв ярлика:

«...«Мехзавод» — твір шкідливий і його не слід поширювати серед читацької маси».

Я не говорю про те, що цей твір не шкідливий і що розповсюджувати його слід серед «читацької маси». Не говорю й про те, що значно кращі були рецензії на цю книжку. Мені тільки хотілося показати, що таке смикання автора не стимулює сумлінного ставлення до критики. Коли б «І. Я.» навів приклади отієї шкідливості, коли б він з самого початку не взяв отого цинічного анти-Смілянського тону, він зробив би корисну справу.

Критика товаришів С. Щупака, А. Хвилі, Б. Коваленка, Г. Овчарова та численні виступи в пресі й на диспутах робітничих читачів мені багато допомогли не тільки в праці над «Романом міжгір'я», а й взагалі в літературній учбі, в моєму літературному зрості.

Тов. А. Хвиля, безперечно, має рацію закидати мені чимало політичних помилок у романі. Я їх щиро сприймаю і виправляю почасти в наступних виданнях цієї ж першої книжки, а здебільшого в другій книзі.

Але тому, що в його небагатьох словах є й такі, що скеровують думку і критиків, і читачів проти мене, мушу про це сказати. Це у нього сталося, в основному, з причин очевидної стислості вислову й тому мої заперечення, сподіваюсь, тов. Хвиля не сприйме, як полемічний виклик.

«...Роман міжгір'я» — це не перший роман, що в ньому трактується проблема соціалістичного будівництва. Ще задовго до цього роману ми мали такі твори і в нашій, і в російській літературі»...

Які саме? Я знаю в російській літературі «Цемент» Гладкова, і то не «задовго до цього роману», а за рік-два. А в українській? Та ще й задовго? Адже правильно відмітила вся українська критика, що це перший великий твір на Україні про соціалістичне будівництво. Можна говорити про окремі оповідання тощо, але і то з застереженням.

А то ще таке місце:

«...А перед очима читачевими — неорганізована велетенська маса, яка не розуміє... і т. д. «...Ця маса сьогодні... з ентузіазмом провадить роботу... а завтра руйнує машини» і т. д.

Усе це добре й мене багато де в чому переконало, але для чого після цього така непотрібна аналогія:

«...Пригадується роман Келлермана «Тунель». Цей твір, зрозуміла річ, не можна назвати пролетарським твором. Там теж маса була неорганізована, там теж увесь час точилася боротьба між робітниками й керівниками будівництва»...

Хіба в двох цих романах і маси, і оточення, і ідеали тотожні? Хіба є підстави вважати аналогічними інтереси боротьби маси в Келлермана з інтересами боротьби маси в мене? До того ж сама побудова речень:

«...Цей твір, зрозуміла річ, не можна назвати пролетарським твором»...

І напрошується далі:

«...Там теж маса»... і т. д.

Для «спритних критиків» типу І. Багмута ця аналогія й особливо побудову речень легко використати далеко не на користь ні мені, ні тим більше пролетарській літературі.

Тов. Хвиля, не знаю, з яких міркувань, заявляє, що «на чолі цього будівництва, невідомо з яких причин, став старий мулла, що під керівництвом англійського імперіялізму, боровся проти цього будівництва»...

Ніколи цього не було і в романі цього не показано. «Старий мулла» на чолі будівництва не стояв і не стоятиме. Тут я припускаю якусь помилку, що замість «на чолі маси», або ще чогось (бо на таке припущення роман дає привід) стало «на чолі будівництва»...

І останню репліку, в якій тов. Хвиля зауважує, щоб не говорили критики про мій роман, як про щось виключно «досковале», коли ніхто цього й не казав, я вважаю за зовсім непотрібну. Боятися, що від такої заяви, коли б вона й з'явилася, «вскружиться воронья голова», я буду через губу плювати (певен, що й тов. Хвиля в цьому не має сумнівів) — безпідставно.

Такі мої заперечення про деякі побіжні думки тов. А. Хвилі. Його ж основна політична установка допоможе мені компонувати другу книгу з наголосом не на «об'єктивні» факти, а на класово-комуністичну лінію й від неї змушувати діяти фактами твору.

ОСТАННІ ЗАУВАЖЕННЯ

Наприкінці хотілося мені сказати декілька слів про саму техніку письма та умови праці.

«Роман міжгір'я» я писав здебільшого «на ходу». Всю першу частину написано або в готелях під час роз'їздів, або у вільні хвилини по обіді, тощо. В мене не було спеціально «письменницького» часу на цю роботу, як і взагалі дуже мало такого часу буває. Може цим і пояснюється така недосконалість моєї творчої роботи. Єдине, що я написав за більш-менш «людських» умов, так це «Су-Келябде». Я був у відпустці. Жив у колгоспі на степу. Ніхто мені протягом місяця не заважав, і можна було спинитись, обміркувати ситуацію тощо. Взагалі ж доводиться скорше писати, щоб не витратити на «зайве» думання часу.

Про це свідчить така заміточка на сторінці рукопису:

«...Думав щось написати, сидячи на станції Чуст (Сер.-Аз. зал.), та нічого не вдається, обстановка надто несприятлива: сонце, пустеля, самотність і декілька узбеків з гандаляками (дині) та персиками.

Чуст, 11/VII — 26 р.».

Ця заміточка написана не окремо від рукопису, а як продовження його. Атраментом дописано до такого місця:

«...Він почув, що краса рідної країни з її... і поставлена дата: «Наман-ган, 9/VII».

Далі, очевидно на ст. Чуст, хемічним олівцем я продовжував це речення: «...звичаями, з узбечками, з піснями зникає за красою молоді лікарші, за любов'ю до неї, мов за якоюсь...»

І без ніяких знаків по тому ж рядку йде оте: «думав щось написати»... і т. д. Наступний «робочий» день був уже в Фергані, 16/VII — 28 р.

Такі умови роботи були в Узбеччині. В Києві не кращі. Я доучувався ще в Київському Політехнічному Інституті, який мене неможливо перевантажував навчальною працею дома (креслення тощо).

Часто на літературних вечорах запитують, як ми працюємо так би мовити, за столом.

Не знаю, як хтось працює, а в мене вже склалася така практика: обміркувавши гаразд наступну частину, чи епізода, я ввечора підготую весь матеріал, напишу на аркушику основні віхи й на ранок сідаю про це писати. «Основні» віхи складаються, наприклад, з такого: я вирішую ввечора, що завтра мені треба «підстрелити Саїда в саду обителі», або «обвалити Кампир-Рават» або «нехай Саїд заграє, щоб аж чоргам було тошно».. — і т. д. Таке завдання ранком я виконую інколи без додаткової розробки — так було в «Романі міжгір'я», а тепер ще розбиваю його на окремі деталі.

Все написане за ранок — це ще не той твір, який я здаю до друку. Це тільки схема думки, плян у деталях. Написане перевіряю ввечорі, коли готую матеріал на завтра. Друга перевірка й генеральна переробка буває після закінчення всього твору чи розділу, який я даю друкувати на машинку. Під час цієї перевірки твір зазнає доброї таки чистки. Часто-густо викреслюється не тільки речення, а й цілі сторінки епізоду, і замість їх будуються зовсім нові. Здебільшого, під цю перевірку, гинуть більшість невдалих образів, що потрапили до твору під час загальної над ними роботи.

Після друку на машинці знов іде перевірка перед здачею до друку. Під час цієї перевірки «гине» менше, але уточнюю я фразу завжди аж тепер. Тут же слідкую за новою. До цього часу майже не звертаю на це уваги. Принаймні, так було раніш. Тепер і раніше я не спинявся перед тим, як подати, в які слова вкласти дане поняття. Я пишу, і коли підверталось російське слово, навіть узбецьке, німецьке, я його вживаю, тепер на полях ставлю знак запитання, і це слово підкреслюю, щоб потім виправити. А раніш і цього не робив.

Буває так, що таке слово або ціла фраза так і лишаються у творі, коли вони там влучно більш-менш припасовані. Дещо з російських слів, чи висловів я потім беру в лапки й так лишаю у творові.

Є ще остаточний, контрольний перегляд у коректі. Але технічні умови, які ставить нам видавництво, не завше дають змогу добре виправити твір у коректі. Все ж бувають досить значні виправки і в коректі.

До речі, згадаю тут цікавий і для мене й досі незрозумілий випадок з авторською коректою «Романа міжгір'я».

Історія така. В кінці першої книги «Романа міжгір'я» є такий вислів Саїда:

«— Ну... Ну, щоб виховати собі дружину...»

В рукописі було спочатку написано:

«Щоб мати...»

Потім «мати» викреслено й написано: «виховати собі дружину...»

У першому виданні, в останній так званій коректі, я виправив з підкресленням на вагання:

«— Ну... ну, щоб...» і т. д., а через день, як здав уже цю коректу, прийшов, щоб ще змінити. Мені відповіли, що вже пізно — друкується.

В другому, масовому виданні («Бібліотека молодого робітника»), я в коректі виправив:

«— Ну, ну щоб мати й собі дитину».

Не знаю, з яких причин, але книжку виправлено не було за коректою. Я спробував ображатись і цим викликав щирий сміх у робітників видавництва. Мені порадили виправити в черговому виданні (45—55 тисяча). Виправив, довідувався, бідкався. Мене заспокоювали.

Виходить книжка. Я перше, що перевірів, — так це цю виправку. І яке було мое здивування: репліка Саїдова не виправлена. Я в видавництво. Спробував знов протестувати. І що ж? Я буквально зрозумів, з частки німих, а почасти й виразних («добре, що хоч так надрукували — нема наперу...») відповідей:

«Подякуй, що й так друкуємо. Ми, що хочемо, те з тобою й зробимо. Бо не ми для тебе (як техніки-видавці), а ти для нас. Ще й то ми добрі: роздобрились і ось уже третім виданням випускаємо твою писанину»...

Буквально так я зрозумів і свідчу ті відповіді.

Так і ходить в сімдесяттисячному тиражі, в трьох виданнях (протягом двох років), моя колосальної ваги помилка. Я помилився, а чиясь рука «турботно» охороняє цю помилку очевидно, для «історії».

Так я працюю над «Романом міжгір'я».

Іван Ле.

Від попутника до спільника.

I.

Деякі критики, як відомо, зараховують безоглядно Гордія Коцюбу до пролетарських письменників на тій, очевидно, підставі, що Г. Коцюба був один із найближчих поплічників першої фаланги пролетарських письменників — «перших хоробрих». Та це поплічництво Коцюби малий ще доказ його пролетарськості. Аналогічно прихильники «Нової Генерації» часто у своїх виступах по клубах твердили, що щільне співробітництво Семенка з Михайличенком, Чумаком та Елланом є, мовляв, безперечний доказ того, що й Семенко пролетарський письменник. Тим часом уся путь, як цілого футуризму на Україні, так і Семенка зокрема, доводять, що і футуризм, і Семенко були й лишилися дрібнобуржуазним явищем у радянській літературі попри всю їх «ліву» фразеологію.

Те ж стосується певною мірою й до Г. Коцюби. Він був і лишився й досі на позиціях дрібнобуржуазного попутника, що лише тепер у останній хронологічно збірці «Бронзові люди» (1931 р.) пробує скласти іспит на спільника пролетарської літератури, намагається включитися (в якій мірі, — це покажемо далі) в соціалістичне будівництво.

Донедавна Г. Коцюба не мав більш-менш широкої статті, що охопила б бодай основні риси головних етапів його розвитку, а чимало рецензій, особливо на збірку «Змова масок», все ж уявлення про цілого письменника не дають, не кажучи про те, що в кожній рецензії, в кожному журналі — «що город — то норів».

Отож, маючи намір охопити творчість письменника в цілому і в основному, визначити основні віхи й напрям зростання його, — я коротко розгляну три збірки Г. Коцюби — «Свято на буднях» («Книгоспілка», 1927 р.), «Змова масок» (ДВУ, 1929 р.), «Бронзові люди» (ЛІМ, 1931 р.) поминаючи, як досить таки слабеньку, першу його збірку — «На межі», так і ті твори, що до цих збірок не ввійшли, вважаючи, що основне й головне все ж зафіксовано в даних збірках, а не поза ними.

II.

Попри тематичну й стильову строкатість уже в збірці «Свято на буднях» досить виразно проступають основні риси творчості Коцюби, що потім так пишню розквітають у «Змові масок», трохи спадають у збірці «Бронзові люди».

Немає даних про хронологічну послідовність оповідань у збірці «Свято на буднях», і тому, беручи збірку в цілому, як вияв певного стану розвитку письменника, визначимо основні психоідеологічні лінії, що позначилися, як на певних тематичних стрижнях, так і на методах їх інтерпретування.

В основному в тематичних комплексах Г. Коцюба опрацьовував те саме коло тем і проблем характерних особливо для перших років пролетарської і попутницької літератури: громадянська війна, вороги революції і червоні герої, обивательщина, міщанство, безробіття, партійці — ось те коло тем

і людського матеріалу, характерне для першого стану розвитку радянської літератури, що їх плекає і Г. Коцюба. Шукання теми, випробування різних засобів стильового письма, різних метод і техніки, опрацювання тем, то є найприкметніше для Коцюби в збірці «Свято на буднях».

Події громадянської війни відбилися в свідомості Г. Коцюби не як соціальні якісно нові й глибокі зміни, зрушення й злами соціально-політичного, психоідеологічного порядку, а виключно, як цікаві пригоди про сміливих героїв, що успішно перемагають ворогів і щасливо врятовуються. Його приваблює зовнішня героїка сміливих учинків, його не цікавить соціальний зміст і сенс героїзму, і тому, хоч номенклатурно тут фігурують червоні, але по суті цей ярлик можна було б легко перемінити на інший. Можна було б у коректі змінити назву військових частин, і оповідання без дальших змін розповідало б про героїзм людей з цілком іншого соціально-всесного табору.

Такі висновки дають нам такі новелі, як «Пригода на воді» та «Вороги». Це є сюжетні новелі, типово-пригодницькі на революційному матеріалі. І тільки тому вони є суто сюжетні, — що пригода тут є основне спрямування художнього показу письменника. Звісно, глибоке розкриття соціально-класової суті певної дійсності не виключає сюжетного оформлення її, як і навпаки, але в Г. Коцюби вся сюжетність полягає тільки в поверхово-пригодницькому показі революційної дійсності.

Якщо «Пригода на воді» є суто воєнна пригода з ідейним устремлінням славословити червоний героїзм без будь-яких інших додаткових ідеологічних завдань, — то друга новела «Вороги» вносить у тематичний комплекс класової боротьби на селі певні нотки класового миру, куркульського гуманізму.

Макар — оповідач у новелі — розповідає одну з пригод, коли його за проведеною засівну кампанію розстрілювала куркульська банда, а потім він же зустрів у лікарні отамана тієї ж таки банди — хорого. Спочатку в ньому заговорила помста, він викликав нач. міліції, але, коли хорий докладніше поінформував його про свою хорість, сказав, що йому загрожує зараження крові, що є загроза стати калікою, а тут жнива, малі діти, тощо — у оповідача пройшов войовничий запал, з позиції класової ненависті він зійшов на «загальнолюдську» плятформу, облишив думку вживати якихось репресій проти колишнього отамана банди.

Автор мовчанкою схвалив цю Макарову позицію, сам цілком солідаризувався з нею. Отже, нечітке уявлення суті класової боротьби і революційного обов'язку, певна безпринципність у цих питаннях, апеляція до загальнолюдських «емоцій», які, на думку письменника, є метафізично одірвані від класової боротьби й існують іманентно — зводять його до проповіді надкласової емоційної засади, заводять його на виразні ідеалістичні позиції.

Неглибоке, тобто непролетарське, проникання в суть соціально-класових подій громадянської війни, як печать, лежить на цій збірці і виразно проступає як на темах, з воєнних часів узятих, так і на темах «буднів».

Телефоністка Ярина Василівна, — петлюрівка, — мріє про свого улюбленого «героя» Колю — якогось командира з загону самостійників. Перше, що її неприємно вражає з приходом «своїх», це єврейські погроми, потім розстріл комісарів, у тому числі й її сусіда — комсомольця Самуїла. Коли ж, притримавшись, вона побачила, що розстрілом командував саме її Коля, — вона вжахнулася, розчарувалася в своєму Колі, як героєві, і знепритомніла.

Метода заперечення контрреволюції тут подана не в соціально-політичному плані, а в моральному; критику ворожого табору подано не по суті заперечення ворожих устремлінь, а з поглядом переживань тендітної «барини», що жахається розстрілів. А суть то зовсім не в розстрілах, і збройна класова боротьба на те й є боротьба, щоб не обходитись без смерті й убив-

ства, і не в цьому відмінна особливість різних класових таборів. Автор помітив тільки одну притаманну петлюрівцям класову соціальну рису — єврейські погроми, але цього не досить, та й не це їхня оригінальна риса, оскільки, як відомо, й царський уряд з чорною сотнею мали особливе «пристрастие» до цього.

Отже суті явища автор не розкрив, не зрозумів і не зумів його заперечити. Така поверхова інтерпретація і така метода заперечення остільки загальні, що можуть знов таки обернутися в свою протилежність від зміни тільки самої номенклатури. Отже, як у цьому, так і в розглянутих оповіданнях, Г. Коцюба виступає, як аполітичний спостерігач зовнішньої шкаралущі явищ, і є по суті не реаліст, а емпірик, що світоглядом і психоідеологією дуже нагадує дрібнобуржуазного обивателя, трохи, правда, радикально настроєного.

Нічого якісно-відмінного не становить і оповідання «Без ґрунту» про безславну «роботу» емігрантів-есерів, що прибули з-за кордону на контрреволюційну «роботу» в УСРР серед робітництва. Думка була, спираючись на певне невдоволення серед робітництва через труднощі переходового моменту, — організувати страйк і викликати ворожу акцію робітництва, скеровану проти диктатури пролетаріату, але вони програли. Мрії, наміри й чинки есерів лишилися цілком безґрунтовні, не сперті на підтримку мас, і тому й сами вони захворіли на печуття зайвості.

В основному це так, але цієї загальної думки автор не спромігся подати в конкретних і яскравих образах — вона лишилася, як досить таки абстрактна схема, надумана й не реальна. Поперше, з авторового поля зору випав зовсім основний чинник руху мас — компартія, яка не є щось над робітниками, а є авангардна органічна складова частина тих же мас, і роля партійців, як передової й свідомої частини пролетаріату, в подіях на паровозному заводі не показана зовсім.

Не показано зовсім органічної неможливості і зайвини в радянських умовах страйку, як засобу боротьби, оскільки система рад, спілки й партії діалектично зняли всі попередні форми боротьби й унеможливають їх. А автор цього не тільки не усвідомив, а й припускає протилежне. Це й свідчить за поверхово-попутницьке опанування суті соціально-політичних процесів у радянській республіці. Це стверджується цілим комплексом поведінки робітничої маси на Романову агітацію й методами заперечення його пропозицій: апелювати тільки до того, що завком, мовляв, — це свої ж люди, отже ніяково виступати проти своїх та ще й натякати на репресії, злякавшись яких, робітництво вгамовується, це по суті не зрозуміти зовсім ні основного сенсу соціальних процесів того часу, ні специфіки радвлади.

Адже автор не з'ясував соціальної суті агітації і невдоволення Рябого та Зінця, а подає їх як типових представників настроїв і свідомості робітництва. Та й маса в цілому не виявила зовсім своєї політичної свідомості, а вгамувалася тільки з побоювання репресій. А хіба диктатура пролетаріату, успішне перемагання труднощів зростання і будівництва — хіба воно на репресіях тримається? І хіба робітники могли відмовитися страйкувати лише тому, що в завкомі «свої»? І справа тут не в «своїх», а в страйковій, як методі боротьби, а показати непридатність і реакційність форми страйку проти робітничих виробничих органів у радянських умовах автор не спромігся, бо не зрозумів суті цих явищ. І в цілому не зумів художньо, в образах показати ідейне банкрутство есерівщини.

III.

І якщо названі тут оповідання скеровано в основному на ствердження радянської дійсності, то цього не можна сказати про таке оповідання, як «Рада». Тут засобом індивідуальної трагедії безробітної матері, що через

злидні мусіла позбутися дитини, а потім не може повернути її назад, подано критику радвлади, що нібито не забезпечує інтересів найбільш трудящих.

Ті ж нотки невдоволення бачимо і в настроях т. Сидора — радянського службовця з типово-глетвякуватими інтелігентними настроями, що вибитий з повсякденної колії зборів та засідань, не знав, куди діти вільний вечір і потрапив у обійми «розкладницького» непу та його «представниці» — проститутки. У вільний час, що випав якось цілком несподівано і випадково, Сидір згадав, що він людина, що надворі весна, йому скортіло помріяти, щось почитати чи в кіно піти, навіть посантиментальнічати з пролісками. Він вчасно схаменувся, втік від «отруйного» впливу непу, але як же розчарувався дома, коли наткнувся на сердиту, знервовану, змучену роботою Ліму, що втратила всякі жіночі принади («звислі груди... бовтались двома оселедцями»). І хоч тов. Сидора обдаровано від автора партквитком, але нічого партійного ні в його ідеології, ні в настроях, ні в світовідчужанні — нема. Сидір — це типовий розмагнічений інтелігент з рисами обивательського егоїзму, який переживає реакцію невдоволення через те, що багато праці (до якої він, очевидно, зовсім неохочий).

В новелі «Свято на буднях» маємо обивательську інтелігенцію в способах реагування, скерованого по суті проти радянської дійсності. Тому й не диво, що ця новела за основну методу свого спрямування має психологізм, але не той психологізм, який обстоює творча метода пролетлітератури, а буржуазний, індивідуалістичний, безвольно-розм'яклий психологізм інтелігентних скиглів дореволюційної літератури, особливо в дусі виниченківських романів після революції 1905 р.

Психологізм, поруч сюжетности проймає всю збірку, переважаючи то в тих, то в тих новелях. До переважно психологічних належить іще «У байраку». Тут подано індивідуалістично-рефлексорні переживання вчительки, що невпинно нудьгує самотня, хоч і має певне громадське навантаження — секретаря сільради. Проте з оповідання аж ніяк не виступає ця вчителька, як громадський робітник, а виключно, як розм'якла інтелігентка з настроями суму й нудьги й хоробливими переживаннями, аналогічними до переживавь «Лялечки» Коцюбинського; вона заперечує сама в собі потяг до голови сільради («Ніна, Ніночка, Нінуся — і Василь з будьоновської братви»).

Коли дійсність не розкрито і не показано в основних її процесах, коли життя інтерпретовано емпірично з певним співчуттям і з погляду дрібнобуржуазних сільських елементів, коли недиференційоване класово село, як його показує автор, подано безперспективно, як безперспективно змальовано і сільську інтелігенцію в особі вчительки, то нічого дивного нема в тому, що й психологізм цей є суттєво своєю дрібнобуржуазний, інтелігентський. Настрої самотности, відчужености і порожнечі натуральні там, де нема органічного злиття з соціальним оточенням, нема активної участі в практиці соціалістичного будівництва. Оповідання так і кінчається відповідним пейзажем природи, що малює безперспективний песимізм.

Такі настрої, як результат невиробленого світогляду і дрібнобуржуазної ідеології, що хоче сприйняти, зрозуміти й відчутти революцію, але не може, — ілюструє й вступ про революцію, поданий на початку оповідання «Біля гудків»: «Буруном іде, крутить, завиває — революція, кажуть. Трохить старі звички, рве перепони мов вода навесні, усе на шляху переверта» (зб. «Свято на буднях», ст. 59).

Дрібнобуржуазне уявлення революції, як стихії — спричиняється до безперспективного змалювання дійсності і навіть тієї, яку автор заперечує, критикує і відкидає. Г. Коцюба, як художник, може є найсильніший саме в критиці обивательщини («Біля гудків»), але навіть тут, змалювавши досить яскраво тип аполітичного обивателя, він не дав ніякої перспективи для часів революції, громадянської війни: на обивательських скаргах, що настали часи — «часи судні» — обривається оповідання.

В цілому збірка «Свято на буднях» є книжка дрібнобуржуазного попутника, що суб'єктивно прагне збагнути й подати в образах радянську дійсність, але подає її досить іще поверхово, емпірично, виявляючи чималий нахил до дрібнобуржуазного, інтелігентсько-занепадницько-індивідуалістичного психологізму («Свято на буднях», «У байраку», «Рада» тощо), або пригодництва («Пригода на воді», «Вороги»).

IV.

Друга збірка — «Змова масок» — поглиблює й розвиває далі прикмети індивідуалістичного психологізму, інтелігентщини і сюжетного пригодництва на дрібнобуржуазній основі.

Виключимо, насамперед, абсолютно не характерне для збірки ранне (ще 1920 р.) оповідання «Мати», що є власне не оповідання, а схема особистої трагедії якоїсь абстрактної соціально матері, в якій якісь вороги (за оповіданням названо сина комунаром, а ворогів бандитами, але знову ж тільки номінально) забрали й забили сина.

Відзначимо, подруге, оповідання на 100 стор., — «Змова масок», де автор мав намір подати широко-розгорнуто, як процес соціалістичного будівництва у нас за перших років доби реконструкції (оповідання написано 11. V, 1929 р.), так і глибокий процес психоідеологічних змін і цілковитого переродження активного колись борця з жовтоблакитного табору — під впливом грандіозного процесу — економічного, соціально-політичного, культурно-побутового і психоідеологічного, який він наочно побачив, відчув, зрозумів і усвідомив.

Проте реалізація цього задуму далеко не відповідає письменниковим намірам. Поперше, Г. Коцюба показав досягнення соціалістичного будівництва в УСРР дуже блідо, мало, поверхово і не на характерному матеріалі: як «найбільше» досягнення, показано харківський будинок промисловості і нічого не сказано про соціалістичну індустрію й словом не згадано Дніпрельстан. Теж стосується і до показу досягнень з національно-культурного будівництва. Показано тільки книгарню з книжками українського красного письменства, а з сучасної радянської перераховано тільки ваплітовську продукцію. Залишки ваплітязького патріотизму стали на заваді письменникові глибоко, по-пролетарському, зрозуміти суть національно-культурного будівництва і відповідно показати його в художніх засобах.

А взявши до уваги, що назване оповідання у збірці є хронологічно останнє, можна підтвердити, що і в другій збірці Г. Коцюба, лишився на позиціях дрібнобуржуазного попутника, що стоїть збоку від соцбудівництва і дивиться на нього очима хоч і прихильного, а все ж стороннього спостерігача.

Тому автор і не зумів глибоко й переконливо показати психоідеологічне переоброєння колишнього націоналіста Миколи Шпака. Шпак стикається з такими фактами й чинниками, що навряд чи й могли формувати його психоідеологію в сторону приймання радянської дійсності. Що з того, наприклад, що його дружина кинула, а син мріє про піонерство? Хіба ці чужі й далекі йому мотиви могли на нього вплинути позитивно?

Автор, маючи Шпакову відразу до польського панства, удається до таких наївних засобів, як шаржування тощо, — наприклад, ставить поручника Шпака за коровника до пана Жепецького, підкреслює раз-у-раз презирливо-зверхне ставлення панства до нього, при чому не згадує, що це є ставлення пана до льока, а що в особі Шпаковій ніби ображено було всю національну гідність українських трудящих мас, поневолених Польщею. В цьому виявляється хибне націоналістичне по суті розуміння нащипання, що знайшло дальше підтвердження в тих засобах, якими автор прилучає Шпака до радянської культури.

Шпак, бачите, остільки «відчув» і «зрозумів» нову українську дійсність,

що вирішив навіть лишитися на Україні. І що ж його тут особливо привабило, що переконало, що примирило з радянською дійсністю? Бачите, він «бачив затишний, спокійний (?—Л. П.), заклопотаний працею Київ, гамірний, рухливий Харків, з його новими вулицями, гігантськими будинками, плякатами й вивісками. Український Харків» (? Підкреслення моє—Л. П.). Он воно що. Виходить, що навіть плякат, писаний українською мовою, але скерований проти контрреволюційних льокаїв шляхетської Польщі, може «помирить» запеклого націоналіста з радянською дійсністю із-за одної лише мови. От вона—буржуазна теорія нащиптання, звужена до поверхово-зовнішніх меж вивісок і нарисів без класової боротьби—саме загостреної за доби соціалістичної перебудови класової боротьби: Київ—«спокійний», а Харків—тільки «гамірний» і «рухливий». Такий вияв меншовицько-націоналістичної ідеології.

Вульгарно-спрощене й поверхово-неповне трактування радянської дійсності за доби найгострішого напруження класової боротьби і показ цієї дійсності без класової боротьби, показ її, як «тишь та гладь» та ще й з націоналістичних позицій, де цілком ігнорується інтернаціональний пролетарський зміст у нащиптання, а форму вважається за достатню платформу для єднання національ-шовініста й фашиста з радвладою, є вже цілковите блукання в густих нетрах дрібнобуржуазного націоналізму й ваплітництва. Такий є соціологічно політичний еквівалент оповідання «Змова масок».

V.

Проте, не можна сказати цього про інші новелі, хронологічно раніші—«Маргариту» (1927, 15. I), «Хворобу» (1927, 12. XII), «Обов'язок» (1928, 30. V). Зате вони досить послідовно й уперто розробляють характерну ще для Винниченкових романів та п'єс проблему моралі—конфлікт у партійця особистого та громадсько-партійного. Рафіновано-інтелігентський психологізм і спрямовання, пригодницький сюжет,—характерні ознаки цих новел.

Маргарита має завдання позалицятися до інструктора Губсоюзу Шелеста, щоб викрити його звязки з повстанком. Вона успішно виконує доручення, але в процесі роботи й сама закохується трохи в Шелесті. Тут і постає в неї психологічна, що потім виростає на ідеологічну, колізія між особистим почуттям і громадсько-партійним обов'язком.

Це є типова дрібнобуржуазна інтелігентська новела, хоч і на радянському матеріалі (правда, номінально). Сюжетна схема ідеально оголяє і добре ілюструє ідейне спрямовання авторове на психоідеологічний конфлікт у психіці особи. А що такий конфлікт стався, що роздвоєння психоемоційне перейшло в роздвоєння, вагання ідеологічне й стало було на деякий момент на межі зради,—все це доводить, що маємо до діла не витриману, загартовану й непохитну пролетарську психіку, а психіку дрібнобуржуазного інтелігента.

Прикметний і сюжетний засіб викриття—удаване кохання. Врешті найвішній засіб вплинути на героїню в сторону її класового витверезіння,—смерть батька від руки бандита,—доводить, що сам автор, стоячи на ґрунті дрібнобуржуазного розуміння класової боротьби, «забув», що відповідальний партробітник, якому доручається таке завдання,—мало, що повинен бути психологічно загартований, а й політично грамотний, і знати, що класовий ворог є ворог, а не ягня, що він не тільки вміє закохуватись, а й убивати. Автор же, замість показати класового ворога в соціальному аспекті,—важав за доцільніше вплинути на героїню особистою трагедією, на родинному почутті збудованою.

От де теж яскраво видно інтелігентсько-дрібнобуржуазне авторове уявлення ідеології партробітника. От як розуміла філософію, соціологію й політику доби реконструкції член партії Маргарита: «Вона думала про життя.

Яким цікавим, багатограним, сповненим великих подій, видавалося воно їй тепер! І разом таким ясним і зрозумілим до простоти, до найменших відрухів. Провести б довгу, довгу лінію, з одним кінцем у минуле, з другим у майбутнє і по цій рівній (? — Л. П.) лінії відзначити етапи людства, історичного розвитку, доби революції. Усе ясне, зрозуміле, безсумнівне. Найтрудніше зроблено. Громадянська війна закінчилася. Буржуазія переможена. Недобитки її викинуто за кордон. Робітництво творить свою державу, будує соціалізм» (зб. «Змова масок», ст. 220; підкреслення мсе — Л. П.). Якщо автор ніде не відмежовується, не спростовує й не критикує поглядів своїх персонажів — значить, він з ними солідаризується. Отже, дозвольте вважати, що автор і в цілому оповіданні уявляє собі добу розгорнутого наступу на капіталістичні елементи і загостреної класової боротьби, спричиненої цим наступом, за доби будівництва соціалізму, як якусь мирну ідилію без жадної класової боротьби, тому що, мовляв, знищено не тільки саму буржуазію, а й її недобитки. От вам ще одна ілюстрація до дрібнобуржуазного меншовицького розуміння доби соціалістичної реконструкції, що удається до утворення «власної» теорії будівництва соціалізму без класової боротьби.

Тим же психоідеологічним і тематичним комплексом в основному позначено й ще дві новелі — «Хвороба» та «Обов'язок». У «Хворобі» навіть припускається можливість і дозволеність для відповідальної радянської особи — судді — офірувати принципом законності на користь кримінальника тільки із-за почуття вдячності, що даний злочинець колись урятував суддю від смерті й суддя тепер не знаходить в собі стільки мужності, щоб стати на принципову височину — вище особистих обов'язків.

Та ж сама колізія спіткала й партійця Семка в новелі «Обов'язок». Він теж не може подолати особистого «обов'язку» до коханої — врятувати її і воліє краще видати себе й поставити під загрозу існування всієї парторганізації, — ніж лишитися винним перед коханою в тому, що через нього її, неприємну зовсім до більшовізму, заарештовано й має бути розстріляно. Так обов'язок перед особистим скрізь і завжди бере гору над громадським і партійним — цілком антибільшовицька етика, дрібнобуржуазна, обивательська, безпринципна, егоїстично-міщанська.

До речі, тут же подано й цілу теорію нібито партійних поглядів на стосунки між класою й особою і поглядів на шлюб. «Ми боремося проти класи, а не осіб» — безапеляційно заявляє комуніст Семко купцівні Мірі, а тому можна кохатись із представницею ворожої класи. В загальному це нібито вірно, але автор тут «забув» підказати Семкові, що класова боротьба не є боротьба якихось абстрактних клас без живих конкретних осіб, і що зближення між особами різного класового табору можливе, очевидно, на спільному психоідеологічному ґрунті.

У Коцюби ж таке зближення й навіть палке кохання у купцівні Мірі виникає до більшовика Семка без ніяких міркувань, з добра-дида, як кажуть, і Міра віддалася Семкові зразу ж тільки тому, що він сказав: «Кохання — це сфера вільних почувань і уподобань кожної людини». Отже, про різницю ідеологій двох осіб із різних клас автор забув, — рішив, що досить біопочуття, яке, мовляв, є річ цілком автономна від класових принципів. Така філософія й завела автора разом із персонажем у нетрі зради класових принципів в ім'я особистого — індивідуальної моралі.

Таке розв'язання конфлікту моралі особистого й моралі класової з перевагою першої над другою доводить виразну дрібнобуржуазну класову сутність ідеології, що висуває цю теорію. Індивідуалістична мораль, обов'язок перед особистим вище обов'язку перед громадським — це типова дрібнобуржуазна етика.

Прикметно відзначити, що названі три новелі — «Маргарита», «Хвороба» і «Обов'язок» — є справжні новелі, тобто в них наявний гострий сюжет

з міцною зав'язкою, шпанунгом і розв'язкою й відповідною композиційною будовою. Не важко збагнути, чому це так. Адже тут ставиться й розв'язується певну проблему, носіями якої є два персонажі, що їх інтереси спочатку протистоять один одному, утворюючи конфлікт, що розгортається в колізію, яка доходить певного розв'язання. З погляду техніки будови сюжету такі новелі, як «Маргарита» або й «Обов'язок», ще не можна визнати за видатні — там чимало є розвезеного, занадто розжованого, наприклад, «стріляна птиця» Семко ніяк бідолашний не може догадатися, що Міра заарештована й що йому конче треба було хоч огризок записки написати, тощо. Зате з композиційного боку «Хвороба» є навіть майстерна новела. Справді, новела належить до відомого типу так званих новел з облямуванням і вставною новелею. І ці, і вставна новела, і облямування остільки економно зроблені й так щільно припасовані одне до одного, що не то, що нічого зайвого тут нема, а навіть неуважному читачеві тяжко буде збагнути, до чого це суддя розповідає свою пригоду. А тим часом його розповідь має виразну ідеологічну функцію — загітувати правозаступника, вплинути на хід судового процесу в позитивний для підсудного бік і таким чином довести основну ідею — тезу новелі, — що можна, мовляв, офірувати принципами й законами задля особистого.

Поруч сюжетності в цих же новелях виступає виразно й психологізм. Всі названі новелі суцього психологічні, — всі персонажі дуже багато і довго переживають. Воно й не диво, — оскільки тут вирішується доля того чи того індивіда й з погляду його суб'єктивно-індивідуальної етики. Цілком зрозуміло, що цей психологізм не є той, який обстоє пролетарська література, — це не психологізм певних соціальних груп чи клас, це вузько-індивідуалістичний психологізм безвольного-інтелігентського гатунку, де дуже багато хитань, вагань, сумнівів, рефлексій тощо і зовсім мало рішучості й акцій. Зайве доводити, що і в основі такого психологізму лежить психологія дрібного буржуа з його двоїстою природою.

В цілому збірка «Змова масок» є психоідеологія дрібнобуржуазного інтелігента в образах, який перебуває на позиціях попутництва, який не збагнув ще ні соціально-класових процесів, ні проблем культурно-національного будівництва за доби реконструкції, який збочує то в буржуазно-націоналістичний табір, то в меншовицьку теорію мирного, без класової боротьби, будівництва соціалізму, який (інтелігент) врешті, палко захоплюється проблемами моралі особистого й загального, розв'язуючи їх в антипролетарському дусі — індивідуалістично, який в показі радянської дійсності ще не піднісся над «повзучий» емпіризм.

VI.

Третя збірка — «Бронзові люди» — містить тільки одно оповідання 1929 р., решта (4) всі 1930 року. Маючи перед собою останню продукцію письменникової, треба відповісти — куди ж тепер росте письменник, чи він далі занурюється в інтелігентські проблеми моралі, чи навпаки — ближче підходить до соціалістичної дійсності?

Беручи тематичні комплекси оповідань із збірки «Бронзові люди» в їх єдності об'єкта й суб'єкта, ми повинні сказати, що Г. Коцюба виявив чималий потяг у бік завдань реконструктивної доби й чималою мірою позбавився захоплення інтелігентською проблематикою попередньої збірки, хоч інтелігентський психологізм у нього лишився ще й тут, і ним він старанно наділяє робітників.

Актуальна тематика реконструктивної доби переважає — Г. Коцюба береється тут навіть до виробничих технічних тем.

«Фінал» — це характерне для попереднього Коцюби. Тут висміюється аполітичний обиватель у ролі радянського службовця. І якщо тему чистки рад-апарату треба вважати за актуальну для реконструктивної доби, — то не можна визнати за бездоганну її інтерпретацію в Коцюби. Справді, — в сюжеті

є чимало анекдотично-банального в психології головного персонажа Гудзика, чимало шаржованої полохливості, поданої досить розтягнуто і не дуже оригінально (в основному Гудзик наслідує Епікового «Радіоматора»), але, найголовніше, автор трактує тему так, що такий непевний елемент, як підкуркульник Гудзик, виходить після чистки «чистий і невредимий».

Автор чомусь, разом із Гудзиком, надає чималого значення заявкам-скаргам (поданим нібито анонімно); тому, коли Гудзик викрав їх — чистка пройшла добре, як для нього, так і для його колег. Автор знов «забув», — що основне в чистці — не анонімні заяви, а самодіяльність і критика мас, ролю чого в реконструкції апарату автор змазав зовсім, довівши цим, що він і справді ще не збагнув суті методів соціалістичного керівництва в апараті.

Ще гірші для характеристики психоідеології Коцюби показники дає «За заслоною». Сюжет тут не оригінальний, а запозичений у Кириленка з «Натиску». Г. Коцюба його лише деформував композиційно в дусі несподіванок О. Генрі (правда, звulгаризувавши його). І не в тому тут справа, що з технічного боку сюжет слабенький, що автор надто усердно оголяє основну сюжетну ролю Баклаєнка, а що розумний і догадливий Базилій виявляє тут напрочуд велику тупість і недогадливність — притуплення клясової чуйності; основне і не в тому, що ці огріхи може зумовлені авторовим настановленням на сюжетний експеримент, а в тому, що проблему куркуля тут, за доби ліквідації куркуля, як кляси, трактується по-старому, так, як це було ще в «Бур'яні» А. Головка.

Куркулі відчувують гніт активіста Базилія, що агітує й утворює сози. Вони змовляються й використовують спритно для цього поставу п'єси «Боротьба» та ролі в ній Баклаєнка й Базилія, граючи на струнах особистої зацікавленості куркуленка Баклаєнка в куркулівні Таньці Олифіровій. І тільки цілком випадково, і я б сказав, цілком незрозуміло, з якихось містичних, а не реальних причин, все скінчилося на добре, хоч і цілком неймовірно. Базилій встиг раніше впасти, ніж куля пробила йому череп. Як трапилося так, що Базилій був проворніший за кулю — одному авторові, мабуть, відомо. Та залишимо цю сюжетну неадаптованість на сумлінні автора, — нам же добре відомо, чому це все трапилося: авторові треба було за всяку ціну дати сюжет з несподіваним кінцем à-la Генрі. І не в цьому біда.

Гірше те, що куркулі 1930 року, за Г. Коцюбою, мають таку ж саму силу, як і р. 1925, що в куркуля Роженка ще лишилося було близько 10 десятих (чому не га?) — землі, двір і реманент, — що їх не тільки ніхто не збирається ліквідувати (про це ні звука), а навпаки, вони самі доходять ідеї самоліквідації. Виходить, отже, що всі зусилля партії й ради, скеровані на одну з найважчих ділянок роботи, де точиться найзавзятіша клясова боротьба, — на ліквідацію куркуля, як кляси, на базі суцільної колективізації, — є тільки допомога куркулям реалізувати їхню ж власну ідею — ліквідацію. Така інтерпретація такої важливої теми щонайменше є глибокий ідейний провал для письменника, що цим самим довів, як далеко він у ділянці сільсько-господарської тематики стоїть від завдань реконструктивної доби, і як далеко він пішов у своїй теорії будівництва соціалізму «без клясової боротьби».

Будучи психологом, Коцюба полюбляє обирати такі сюжетні ходи, де б персонаж однієї соціальної й психоідеологічної формації стикався б з дійсністю цілком іншої формації і зазнав кардинальних змін при тому. Такий випадок ми вже бачили в оповіданні «Змова масок». Цього ж засобу вжив письменник і в оповіданні «Хома з невірів», поклавши в основу сюжету — біблійний мотив, а в основу теми — стик психології старого селянина з Дніпрельстаном.

Коцюба не кладе в основу марксистську тезу, що тільки практика є критерій істини і що в практиці людина переробляє саму себе, критерій практики ще не увійшов у його свідомість, як органічна вимога для письменника,

що хоче стати пролетарським за реконструктивної доби. Бувши в попередніх збірках попутником, що лише збоку спостерігав процеси, а не брав активної участі в ній, — Г. Коцюба і тут не пускає свого персонажа в практику соціалістичного будівництва, а лише пропускає його кризі неї, як екскурсанта. Отож дід Хома — постать такою ж мірою анекдотична, як і характерна, — зачепившись на греблі, мусів їздити особисто переконуватися в своїй неправоті.

Для письменника-психолога вдячне поле показати цілу психоідеологічну революцію в психіці застосованого в архаїчних формах думання діда, — але... письменник списав 56 сторінок, а психологічного привороту так і не показав. Його увагу забрали описи переважно побутового характеру. Цим письменник довів свою неспроможність переключитися з інтелігентського психологізування на подачу психології змін під впливом виробничих стосунків за реконструктивної доби. Видно, що письменник хоче включитися в цю добу, але ще не включився.

VII.

Та говорити про це найбільше підстав дають останні два оповідання. «Облога шахти» (1930, VII) та «Дорогою змагань» (1930, XII). Обидва показують спробу письменника включитися якнайшлішніше в соціалістичну практику реконструктивної доби, обидва розробляють найактуальніші теми соціалістичної сучасності.

Зіпсовану домну експерт — німецький інженер — вважає за можливе полагати за 1½ міс. А наш радянський молодий інженер береться зробити ремонт за 10 день і виконує його за 7 день. Чим не сучасна й не натуральна тема? Нічого й казати — тема прекрасна і вдячна... для письменника, що вже включився в практику соціалістичного будівництва. А що Г. Коцюба ще тільки думає включитися чи включається, — то названа тема виходить чимало схематична, поверхово розроблена й непереконливо показана.

Автор, як видно, не знає глибоко техніки виробництва, а може й знає, та не вміє цього ясно показати читачеві; автор не знає достоїнств людського матеріалу: «духу» нової людини — робітника, того самого, що змагається і є ударник, і, потрете, автор не спромігся показати й психоідеологію нового молодого радянського інженера і довести наочно, що він таки добре виконав гасло т. Сталіна і опанував цілком техніку. Справа не в тому, щоб розказати, що Мечерет відремонтував домну за 7 день. Треба це показати художніми засобами так наочно, щоб читач повірив і переконався в цьому — інакше даремне буде розглагольствування на цю тему, хоч і на 46 сторінках.

Те ж треба сказати і про «Дорогою змагань». Показати, як молодий кадровик-колгоспник і комсомолець включається в вугільне виробництво, як він бореться з труднощами й перемагає їх, як він методами соцзмагання й ударництва опановує техніку й практично здійснює бойове гасло «догнати і перегнати» — це завдання для письменника почесне, якщо його й виконати як слід. Якщо ж йому бракує знань техніки виробництва і психології людей, то тема втрачає знов таки на реалістичності, а відтак і на ідейній функціональності.

Можна вважати, що в основному психоідеологію Семена Христофоровича (тип старого кадрового вибійника) Коцюба схопив і занотував вірно: і певний скептицизм до молодих, але й щире бажання віддати їм свій досвід, коли хто шире хоче його перейняти, завзятість і відданість праці, не зважаючи на чималий (30-річний) стаж і певний консерватизм (скептичне ставлення до механізації), — все це риси вірно схоплені.

Гірше з Паньком Сокиркою — молодим кадровиком-колгоспником і комсомольцем. Найгірше те, що його автор змушує поводитися, ніби це кісєйна барисьця. М'якотілий інтелігент: він часто розгублюється, червоніє, переживає сумніви, вагання, а з другого боку — вискакує з необґрунтованими викликами (викликав на соцзмагання Христофоровича, не будучи зовсім

обізнаний з технікою праці на вибійних молотках). Словом, в психології Панька Сокирки ще багато від попередньої інтелігентщини Коцюби, якої він щедро надає своїм персонажам, ще й тепер, дарма, що вони є, як не комсомольці, то робітники-ударники. Ту ж інтелігентську суто психологію ми бачимо і в особі нового радянського інженера — Мечерета — головного персонажа в оповіданні «Облога шахти».

І те, що Коцюба ще й досі показує нових людей — робітників за доби реконструкції — ударників, що свідомо змагаються за нечувані рекорди темпів праці, показує їх з психікою рафінованого глетьякуватого дрібнобуржуазного інтелігента — доводить, що він ще досі сам не позбувся своєї дрібнобуржуазної інтелігентщини, яка становить найприкметнішу рису цілої його творчости.

В розвитку сюжету, в прикінцевій ситуації автор допустився фалшивого становища саме через те, що не в достатній мірі глибоко й вірно зрозумів і показав психоідеологію кадрового робітника. За автором, — Христофорович немовби гому переконується в перевазі вибійних молотків, що трапився обвал лави. Не кажучи взагалі про штучність всієї гри кінцевої ситуації, ніякого логічного зв'язку психоідеологічний злам у Христофоровича з обвалом лави не має; далеко натуральніше було б дати змогу Панькові й Христофоровичу довше позмагатися між собою, тоді скептик-кадровик наочно переконався б у перевазі механізації перед ручною роботою, хоч і добре кваліфікованого робітника.

Те, що Коцюба в останній збірці «Бронзові люди» береться до актуальної соціалістичної тематики, те, що він вивчає виробництво й «нову людину» — робітника і має певні успіхи в цьому, показує, що письменник, який досі стояв на позиціях суто попутницьких, зовні спостерігаючи життя, тепер намагається стати спільником пролетаріату в його боротьбі за соціалізм, намагається органічно включитися в соціалістичне будівництво.

Але це ще не значить, що він уже включився в соцбудівництво. Неглибока проникливість у суть соціальних процесів, уперте й систематичне недобачання класової боротьби за реконструктивної доби, поверхове розуміння й показ психології активного будівника соціалізму, а, головне, накидання йому психології рафінованого дрібнобуржуазного інтелігента, націоналістичні збочення — все це доводить що сам автор ще не позбавився властивої йому інтелігентщини, дрібнобуржуазної ідеології. Щире бажання включитися в соцбудівництво й конкретна участь у цьому будуть запорукою того, що попередніх своїх хиб Коцюба позбудеться; будуючи соціалізм, письменник перебудовує свою психоідеологію. Наш обов'язок йому допомогти.

Леонид Підгайний.

Короткозорість чи шкідництво?

(К. Пігров. Організація хорового співу в робітничому клубі. ДВОУ. «Радянська Школа». Харків—Одеса, 1931 рік. 3000 пр., ст. 80).

На музичному фронті розгорнулася і з кожним днем набуває небувалих розмірів найжорстокіша класова боротьба.

Молода музична організація АПМУ (Асоціація Пролетарських Музик України), що організувалася з представників передової пролетарської молоді, почала боротьбу за пролетарську музику, за пролетарську музичну політику і, за короткий порівнюючи час, добилася певних успіхів. Протягом довгого часу музичне життя України було під впливом вутормівців — членів музичної організації ВУТОРМ, що на сьогоднішній день кваліфікується журналом «За пролетарську музику» як, «реакционно-шовинистическая группировка, вобравшая в себя и представителей дворянско-церковнической идеологии» (№ 9, ст. 8); навіть єдиний масовий музичний журнал «Музика масам» до цього часу фактично в руках ВУТОРМ'у. Тому то АПМУ, не маючи свого друкованого органа, почала кампанію проти ворожої пролетарській ідеології (опортуністичні перекручування — великодержавного та націоналістичного характеру, церковщина, циганщина, фокстротчина тощо) в комсомольській пресі та в журналах Російської Асоціації Пролетарських Музик (РАПМ). Отже, молода пролетарська організація АПМУ росте, міцніє і загартовується в процесі боротьби з ворожою ідеологією в музиці.

Є на Україні ще одна музична організація АРКУ (Асоціація Революційних Композиторів України), що кваліфікується журналом «Пролетарський музикант», як «промежуточная мелкобуржуазная группировка» (№ 9, ст. 8). В сучасний момент усі ці музичні сили об'єднуються проти АПМУ, і разом з тим міняють свої вивіски: ВУТОРМ на «Всеукраїнське Об'єднання Пролетарських Музик» — «Пролетмуз», а АРКУ на «Об'єднання Пролетарських Композиторів України». Але вони фактично продовжують просувати ще часто ворожу пролетаріатові ідеологію. Правда, ВУТОРМ, під тиском пролетарської громадськості й зокрема АПМУ, на IV пленумі свого Ц. Б. визнала низку ідеологічних помилок як от: примиренське ставлення до персонального складу членської маси, через що в лавах ВУТОРМ'у могли перебувати такі особи, як Панченко (засуджений в справі СВУ), Слоницький (висланий за межі УСРР) та інші, невиконання постанови III пленуму Ц. Б. про чистку організації, через що була така продукція, як «Гасла ВКП(б)» Лісовського — в церковному стилі. ВУТОРМ піднесла також питання про утворення федерального об'єднання всіх музичних організацій. Проте, ми вважаємо, що визнання мало, бо ми знаємо, що організація ВУТОРМ до цього часу прикривалася архі-пролетарськими гаслами, але окремі її члени продовжували свою шкідливу роботу. А скільки ще є музробітників поза цими угрупованнями! І скільки з цих музробітників свідомо, чи несвідомо просувають ворожу пролетаріатові ідеологію. З матеріалів Першої Всеукраїнської Музичної Олімпіади видно, що керівні кадри масової музичної роботи, навіть в Червоній

Армії, засмічені псевдо-керівниками з досить сумнівною ідеологією та з непевною художньою, а головним чином політичною освітою. Кіно-музика переважної більшості екранів, як клубних, так і комерційних і сільських, не витримуює ніякої критики.

Є й колосальні досягнення на музичному фронті, але наше завдання загострити увагу читача саме на недоліках та проривах, в зв'язку з появою такого «позитивного» явища на клубному музичному фронті, як книжка К. Пігрова.

Робітничий клуб за доби реконструкції організовує й проводить масову культурно-політичну роботу серед широких кіл трудящих і допомагає пролетаріатові боротись за успішне вивершення фундаменту соціалістичної економіки.

Завдання клубного хору, як одної з форм масової культурно-політичної роботи, пропагувати й поширювати серед широких кіл трудящих нову сучасну, бадьору, національну формою й пролетарську змістом, пісню, що відбиває працю нової людини-ударника й допомагає брати фортеці п'ятирічці, одночасно борючись із різними проявами ворожої ідеології в музиці.

Досить великий відсоток керівників клубних хорів не мають спеціальної музичної освіти, і, набувши знання самоосвітою, керують, так би мовити, по-кустарному; і ще більший відсоток мало розуміє справу, або просто нехтує ідеологією, а через це ми й маємо на сьогодні часом свідому й часом не-свідому пропаганду «чистої музики», або «музики взагалі», що мовою загостреної класової боротьби на ідеологічному фронті зветься — шкідництво.

Тому то ми й вітаємо появу книжки «Організація хорового співу в робітничому клубі», але, розгорнувши й прочитавши вступ, нам довелося розчаруватися, а перечитавши всю книжку, ми змушені обуритися і протестувати.

Вже вступ говорить за те, що книжка подає які завгодно матеріали, крім політичного настановлення клубної хорової роботи. Але без цього ніяк же не можна, і тому автор у двох місцях (по 15—20 рядочків) «намагається пов'язати» музику з політикою. Як це в нього виходить, побачим трохи далі.

Не розглядаючи «академічний», розпливчатий, малозрозумілий, навіть для досвідченого керівника, виклад самої техніки організації хору, його походження, форми роботи та ін., ми перейдемо до основного нашого завдання — політичної оцінки книжки, тому що автор її К. Пігров припустився цілої низки ідеологічних збочень і помилок навіть у своїх «чисто-музичних» твердженнях, забувши або не схотівши подати основне — політичне настановлення роботи хору й нові соціалістичні форми його роботи. Ми не знаємо, як кваліфікувати такі рядки, що плямують професійні хорові оди-ниці, що —

...«утворилися на те, щоб пропагувати хорову музику просто як художнє мистецтво (підкреслення наше. — Г. А.). Відомі, субсидовані від уряду, Ленінградська Державна Капеля, Московська Державна Капеля та «Думка» в Києві... (ст. 13).

Із слів автора, завдання й гасло радянського уряду в галузі мистецтва — «мистецтво для мистецтва», або інакше кажучи, «за аполітичну музику», бо інакше він не писав би, що субсидовні від уряду професійні хори утворилися на те, щоб пропагувати хорову музику просто як художнє мистецтво.

Ми зовсім не збираємось заперечувати, що робота «Думки» до певної міри політична й не відповідає вимогам реконструктивного періоду, але уряд і пролетарська громадськість намагаються й зроблять її («Думку») справжнім агітатором і розповсюдником пролетарської пісні.

Кожна політично письменна людина добре розуміє, що нема класово нейтральної музики, бо музика є класове мистецтво, що відображає ідеологію класу, яка його утворює, сприяє зміцненню її класової моці, а також є зброя класової боротьби, а за К. Пігровим;

...«Музика відбиває в собі складне світовідчуття панівної класи (підкр. наше—Г. А.) кожної даної історичної епохи. Панівна класа теперешнього часу (треба додати, в СРСР—Г. А.) є організований пролетаріат... (ст. 70).

Але хіба в нас за диктатури пролетаріату музика лише відбиває складне світовідчуття панівної класи? А скільки у нас музики з ворожою пролетаріатові ідеологією, що наше завдання саме з нею боротись! А хіба за часів монархії та диктатури буржуазії не було революційних пісень?

До того ж автор і питання про спадщину розв'язує так:

...«Використовування музичної спадщини минулого, таким чином, має бути основою майбутньої (підкр. наше—Г. А.) пролетарської музики» (ст. 71).

Поперше, за Пігровим, виходить, що пролетарської музики зовсім нема, бо він говорить, що ми колись ще збудуємо «майбутню» пролетарську музику, а подруге, що основою її побудови може бути лише спадщина. А такі твердження за найм'якшої оцінки ми вважаємо за політичну неписьменність та короткозорість.

Але далі автор відверто агітує за ворожу пролетаріатові ідеологію.

...«Щоб утилізувати для потреб гуртка хорову музику на тексти, не цілком витримані щодо ідеології, або ж нейтральні, цебто такі, що не мають визначеного ідеологічного ухилу, треба її відповідним чином коментувати, розтлумачити, чому композитор, як син свого віку (підкресл. наше—Г. А.), не міг інакше мислити й думати, вибираючи для музичного оформлення текст, не цілком відповідний до сучасної ідеології, або ж і зовсім без ідеології. Нарешті, бувають у тексті окремі місця, короткі фрази, неприйнятні. В такому разі заміняють ці місця новим текстом, і тоді вся п'єса стає цілком прийнятною... (ст. 73, підкр. наше—Г. А.).

Як це можна взагалі розмежовувати текст від музики, або навпаки? Ми вважаємо, що коли композитор музично оформлює якийнебудь текст, то оформлення мусить цілком відповідати текстові, цебто цілком відповідати змістові й тісно бути з ним пов'язане, різними музичними прийомами відбивати, давати певний малюнок, поглиблювати і навіть полегшувати сприймати той текст. Інакше не може бути. Зовсім інша річ, як той композитор справляється з узятю роботою.

А К. Пігров просто «рекомендує» ідеологічно неприйнятні частини в тексті замінити новим текстом; і тоді п'єса буде ідеологічно витримана. Це значить, що до музики шовіністичної пісні «Ще не вмерла Україна» можна підставити слова «Хай живе радянська влада». Ця теорія шкідлива так само, як і твердження про використання музики на ідеологічно шкідливі тексти, з «відповідним коментуванням», що композитор, як син свого віку (а чому не син своєї класи?—Г. А.), не міг інакше мислити й думати.

Ми не говоримо, що не треба вивчати ворожої нам творчості. Навпаки. Треба вивчати, ще й досить ретельно, тому що боротись із ворогом можна лише тоді, коли добре знаєш його самого. Але це не говорить за те, що нам треба брати до репертуару шкідливі з ідеологічного боку твори, лише через їхню «музичність», і різними виступами хору поширювати їх серед широких кіл трудящих, що в пісні хочуть бачити себе.

Помилково, а ще вірніше неправильно, К. Пігров розв'язує й питання народної пісні. Зразу він починає немов би нічого:

...«Народня пісня, являючи бажаного гостя в репертуарі клубного хору, потребує для свого культивування обережності» (ст. 73).

Здавалося б, що автор скаже, що з народних пісень в основному треба орієнтуватися на селянські пісні, що відбивають почуття й думки трудового селянства та робітничої класи за часів її народження та поступового розвитку, але за К. Пігровим треба дивитись зовсім в інший бік.

...«Стара селянська пісня, пісня з душевною надсадою, з безвихідним

жалею-тугою, попри всі її художні вартості, навряд чи буде зрозуміла й гаразд оцінена сучасним слухачем. З народнього відділу найкраще брати пісні з жвавими й оживленими ритмами, бадьорого, веселого настрою. Такі пісні (які ж саме? Може, «Гоп, мої гречаники»? — Г. А.), як свідчить досвід, викликають інтерес і в виконавців, і в слухачів» (ст. 73).

Дуже сміливо сказано. Невже наш сьогоднішній масовий слухач такий відсталий, як пише К. Пігров?

Наш досвід (Вокально-музична бригада Кагарлицького театру колгоспної молоді), цебто диспути після концертів та анкетні матеріали, свідчать зовсім протилежне. Масовий слухач не лише приймає те, що йому дають, а висуває цілий ряд вимог, і вимоги ці, треба сказати, здебільшого з класового боку досить цінні для нас і корисні. Звичайно, що багато є серед масових слухачів і таких, що перебувають під впливом «давидовщини», «циганщини», «просвітянщини» і т. д. Але для чого ж тоді коментарі та вступні слова перед виконанням, що рекомендує й К. Пігров?

А як автор ділить народні пісні? На веселі та сумні. А де ж їхня класова вартість? Це все свідчить, що К. Пігров взагалі далекий від «політики», бо скрізь, де б він не говорив про пісенний матеріал, то тільки зазначає, що пісня мусить бути художня, а про ідеологічну витриманість зовсім не згадує. Щоб potwierдити це, наведемо декілька прикладів із різних місць книги.

«Література для цього хорового складу (мішаний хор) дуже широка й високої художньої вартості» (ст. 12).

«Програма вечірки повинна складатися з різноманітних п'єс, цікавих з художнього погляду й за чергою свого виконання» (ст. 76).

«Можливо, що запропонована пісня буде малоцінна, антихудожня» (ст. 78).

Але для того, щоб книжка була ідеологічно витримана, на 24 сторінці ми зустрічаємо такі рядки:

«Тим то репертуар клубного хору повинен бути насичений п'єсами, що провадять у життя нову ідеологію й нові політичні ідеали».

На нашу думку, треба ж було б подати або рекомендовані списки цього репертуару, або збірки, де його можна добути, а головним чином треба було докладно зупинитись і висвітлити, в чому ж саме й полягає зміст і форма пісні, що «провадить в життя нову ідеологію» (для ясності заміним слово «нову» словом пролетарську. — Г. А.). Аджеж не все те, що має нову назву, є пролетарське. Ми вже зазначили, що член ВУТОРМ'у композитор Лісовський написав «Гасла ВКП(б)» в церковному стилі, і журнал «Музика масам» їх видав і поширював. А сектор мистецтв хіба не заборонив виконувати цілу низку нових творів, як от: Л. Ревуцький — «Ударник», Золотарьов — «Ленін», «Самый ответственный», «Вперед», Левченко — «Пісня про соцзмагання», «Пісня скрізної бригади», «Пам'яті Леніна», «Жовтєнятська» і т. д.?

Але ми бачимо, що автор тут свідомо обминає це питання, бо навіть учень семирічної школи (звичайно тієї, де музвиховання стоїть на належній ідеологічній височині) розуміє, що мало говорити про потребу репертуару з новою ідеологією, треба ще зробити соціальну аналіз цього репертуару, а також подати окремі списки, або хоча б зразки.

Але для того, щоб не подавати списків, К. Пігров «викручується» такими словами:

«Річ у тому, що література для хору досить широка і знайомість із нею в повному обсязі не для кожного гуртководця приступна з суто матеріальних міркувань» (ст. 72).

Все ж незручно зовсім без списків, і він рекомендує деякі видання як от: «Масовий спів» — Козицького і Богуславського; «Музичне мистецтво на селі» — Вериківського, Грінченка, Радзівського та Д. Ревуцького; «Как вести хоровую работу в клубах» — А. Гребньова; «Хоровой репертуар» — М. Дем'янова, але ці всі збірки та книжки вже до певної міри застаріли, бо це переважно видання 1925 — 27 років.

Дивно, що не зазначено таких збірок, як «Радянський пісенник» №№ 1, 2, 3, 4, «Комуністський заспів», дещо з серії нот «Музика трудящим».

В теоретичному розділі автор не знайшов кращих пісень для зразків, як «Щедрик» — Леонтовича (ст. 41) та «Ой криче, криче» — із збірки Л. Артемовського (ст. 1). Дуже «туманно» К. Пігров говорить про хорові виступи з етнографічним ухилом, наприклад: пісні народів СРСР, — не сказавши жадного слова про те, що тут треба обережніше підходити до змісту репертуару. Аджеж така невинна, з першого погляду, пісня, як «Алаверди», є «пісня» одного з народів СРСР, але пропаганда її є не що інше, як прояв справжнісінького великодержавного шовінізму.

Розгортаємо книжку на 32 ст. і у восьмому рядку знизу читаємо:

«Для свого престижу новий керівник повинен роботу свого попередника (яка б вона не була? — Г. А.) хвалити й ні в якому разі не ганити».

Інакше кажучи, гуртковод повинен займатись «очковтирательством», мовляв, гуртковці дурні, однаково нічого не розуміють. А рекомендація такої «методи» є не що інше, як пропаганда «просвітянщини», і таким «теорійкам» ми повинні дати і давати гідну відсіч.

Ми вважаємо, що всю роботу гуртка, як до нового керівника, так і після його приходу, треба скеровувати під обстріл здорової критики й самокритики і лише за таких умов зможуть бути нормальні стосунки поміж керівником і хором, і керівник завжди матиме авторитет, коли відповідатиме своєму призначенню.

Щоб написати таку книжку, як «Організація хорового співу в робітничому клубі», то, на нашу думку, треба бути самому керівником хору або принаймні треба бути тісно зв'язаним з цією формою роботи. Отже, очевидно, К. Пігров, даючи в цій книжці «поради» керівникам, користується з власного досвіду, а через те, що сам він політично-неписьменний, газет та журналів не читає й очевидно не хоче читати, то він вважає, що всі керівники хорів мусять брати з нього приклад і рекомендує таке:

...«Йому (керівникові хору — Г. А.) треба довідатися в управі клубу (фактична довідка: вже більш року, як системі правлінь клубів змінено — Г. А.) про те, під яким гаслом, або ухилом гадають даного року провадити Жовтневі урочисті свята» (ст. 75).

Це для того, щоб підібрати відповідний репертуар. А для чого ж тоді, запитав у К. Пігрова, існує періодична преса? Щоб культрада прочитала, як провадити свято й сказала потім керівникові гуртка, а інакше кажучи, щоб культрада була йому (керівникові) за няньку.

Радянська періодична преса, — це одна з форм зв'язку комуністичної партії, радвлди та професійних спілок із широкими колами робітництва та трудового селянства. Радянська періодична преса, — це дзеркало країни мас, а звідси й висновок, що вона існує для того, щоб керівник гуртка (який, до речі, часто входить до складу культради), як і кожний свідомий громадянин, читав її й, довідавшись із преси, під гаслом провадити те чи інше свято, підбирав відповідний репертуар, а потім погодив його на засіданні культради. Але К. Пігрову за його «теоретичною працею», очевидно, «бракує часу» займатись політикою, а тому краще просто запитати в культради і на готовий лад скласти списка репертуару, щоб вийшло «і сіно ціле, і кози ситі».

Це ж ми лише переглянули і дали оцінку «тим скарбам», що К. Пігров уклав у книжку. А тепер уявімо, якою б вона була, як би він ще написав про перебудову роботи гуртка, так би мовити, «лицем до виробництва», про застосування нових соціалістичних форм роботи гуртка: соцзмагання, ударництво, культпоходи, культешафети і т. д., про участь і допомогу хоргуртка в боротьбі за виконання й перевиконання промфінпланів, у роботі наскрізних бригад і т. д.

Напочатку ми змушені були хоч коротенько зупинитись на ідеологічному

стані музичного фронту тому, що К. Пігров «забув» у своїй книжці зробити хоча б поверховий огляд його, а писати було про що й, на нашу думку, треба було про це написати.

Нічого також не сказано про шкоду, що нам робить «аматорщина» (що залишилась нам в спадщину від «просвіти»), яка ще сьогодні посідає чільне місце в системі клубної гурткової роботи і дуже шкодить останній.

Але за це все ми лише подякуємо К. Пігрова, бо чим менше він писав про «політику», тим менше шкоди приносить ця книжка.

Отже, як видно з усього наведеного, (а ми навели лише основні, на нашу думку, хиби), книжка інакшої оцінки, як шкідлива, не заслуговує. Щоб хоч частково виправити припущену помилку, ми вважаємо, що лишається єдиний спосіб — це вилучити її з ужитку та продажу й замість неї замовити іншому й видати другу книжку на цю ж саму тему. Але цього разу вже треба добре перевірити рукопис, а ще краще зачитати рукопис на зборах декількох хорів, запросивши також і музробітників.

Громадський контроль над рукописом забезпечить ідеологічну і художню вартість книжки. Крім цього, варто було б переглянути штати редакційних рецензентів, щоб не траплялось таких випадків, як з рецензованою книжкою.

А можна навести ще такий приклад: В-во ЛІМ, що відмовилося друкувати книжку початківця-ударника Петра Оровського, потім замовило переклад вже з другого російського видання цієї книжки (а її переклав один російський письменник), не знаючи, що в портфелі в-ва є оригінал українською мовою.

Але найбільше нас дивує те, що на книжці К. Пігрова є віза ДНМК про дозвіл до вжитку по бібліотеках музичних та педагогічних шкільних закладів. Було б багато правильніше, як би ще додати такі слова: «як зразок ідеологічно-шкідливої музичної літератури».

Григорій Аврутіс.

Бібліографія.

МИРОСЛАВА СОПІЛКА. *Роботящим рукам*. Поезії ЛІМ, 1931. Ст. 72. Ціна 1 карб. 85 коп.

До збірки додано передмову К. Ярана, що стисло подає основну характеристику Мирослави Сопілки. «Мирослава Сопілка, — пише Яран у передмові, — як поетка — з тої течії західноукраїнського пролетаріату, що захопила вже свою позицію на її ідеологічному фронті»... «Сопілка — робітниця, селянського походження (народ. 29/VIII — 1897 р.). Звідціль яскраво пролетарське настановлення її творчості», — констатує далі Яран.

Розвиток пролетарської літератури на Західній Україні пройшов уже кілька складних етапів. Від деяких спроб ще під час імперіялістичної війни, від протестів проти війни, як проти такої, через шукання в післявоєнний період, що зрештою опинились були в стилістичній плутанині, через деяку недосить ясну, а то й помилкову роботу у скерованні літпрямувачів у дальші післявоєнні роки, виявлену в журналі «Нова Культура» та «Культура», — до боротьби з дрібноміщанською аполітичністю і націоналізмом, з клерикалізмом, а потім до рішучих пролетарсько-класових позицій та до організації пролетписьменників на Західній Україні зразу біля журналу «Вікна» (з листопаду 1927 р.), а потім, у травні 1929 р., до утворення літгрупи «Горно».

Вся боротьба за пролетарську літературу на Західній Україні проходить у складних умовах. Боротьбу треба вести на два фронти: розбивати буржуазні та дрібнобуржуазні, міщанські спрямовання у літературі на Західній Україні і формувати, утворювати, боротись за розвиток революційно-пролетарської літератури.

В умовах буржуазної диктатури боротьба надто важка і тягне за собою не мало жертв. Революційним письменникам Західньої України доводиться часто зазнавати тюремного режиму, що доходить і до звичайних фізичних побоїв, до важких катувань, таких частих у польських тюрмах. Загально відоме звірське катування публіциста Л. Ясинського, що 1930 р. в тюрмі закінчив своє життя, поетки Ніни Матулівни, яка, щоб покінчити з страшними муками від катувань, зробила спробу покінчити життя самогубством, страшне катування письменника Шаяна.

М. Сопілка стала друкувати свої твори, коли перші бої за пролетарську літературу на Західній Україні були саме в розпалі. Вона — активний учасник боротьби за пролетарську літературу на Західній Україні — вже не знала тих шукань, тих вагань, що їх зазнали деякі інші західноукраїнські письменники, що виступили на літературну працю раніше за неї. Вона мала вже за зразок дальший етап у розвитку західноукраїнської революційної літератури. Перші її твори надруковано 1928 р. Чіткою ідеологічною спрямованістю вона зразу стала вибиватися на чільне місце серед революційних західноукраїнських письменників, хоч художнє оформлення її творів дещо відставало. Авторка й сама писала ще тоді: «Я не є письменниця фахова».

Сопілка вже з перших своїх творів стала на шлях реалізму в поезії, не піддавшись тим символістичним ухилам, що були все таки ще тоді в горнівців. Її «Сон чорної ночі» ще має дещо від символіки, але другий її вірш

«У церкві», надрукований в тому числі «Вікон», що й «Сон чорної ночі», цілком реалістичний, з точним описом картини:

«Проти іконостаса з одної сторони
рядами аж до входу стоять мужчини,
по другій стороні жіночий ряд —
всі посортвані як слід.
Корогви тримають сортовані дівчатка:
з бідною бідна в парі, з багатою багата».

Навіть там, де авторка подає певну синтезу з картини на основі опису, — і там вона вміє дотримуватися реалістичних засобів письма. Її загальний образ, — синтез дій чи опису, — навіть тоді, коли він може бути прийнятий за двозначність, залишається в межах конкретних фактів, подій, картин. Наближення зими сьогодення для трудящих загрозливим нещастям, — голод, холод наближається з силою в хату пролетаря. З картини опису пізньої осені й наближення зими авторка подає такий синтетичний висновок, що його можна прийняти за символ. Алеж подано його в цілком конкретних образах, в цілком конкретній ситуації, на тлі опису пізньої осені.

Сопілка пише

«... бою готуйся, трудяща бідноту,
попис бо над нами час сніжних завій, —
... бою готуйся, за хліб наш щоденний,
що вкрав нам вельможний глитай-лїходій».

Дедалі авторка починає шукати нових засобів для оформлення своїх творів, але завжди тримається в рамках реалізму. Не всі ці шукання можна вважати за вдаль і не завжди за доцільні, але сам факт шукання нових засобів оформлення твору на базі реалізму — треба вважати за корисний. Труднощі, що їх авторка очевидно відчуває, — це труднощі у доборі належного образу.

Цікаво відзначити саму зміну у доборі образів. Ось опис дощу:

«Луною сяє раз-у-раз
на небі електричний сміх.
Урвався з хмари сірий пас,
упав на землю і приліг».

Образи взяті з оточення, з виробничих процесів, з політичної ситуації на Західній Україні. Побіч трафаретного — «арфа вітру Еола», — побіч «зима вие, як ведмідь», маємо й «казиться, як фашист, як шовінізму їдь», хмари заговорили «машинним грюком колісчат»... Слова в неї завжди конкретні, точні. Та її образ все таки часом ще трафаретний, наповнений прозаїзмом, реторичний. Сам у собі він завжди рухливий, але не завжди він діяльний, не завжди чинний у самій дії. Є в Сопілки і недоречності в доборі рим та ритмів, що вимагають часом навіть порушення нормального для слова наголосу.

Її тематика взята в основному з трудових процесів пролетаріату. Почала Сопілка від тем антирелігійних та описів з життя природи. І там, і там основа твору Сопілки — дія, спрямована на боротьбу за краще життя трудящих.

Вірш «Сон чорної ночі», подаючи страхіття війни на основі здобутків техніки, яку хоче використати буржуазія для боротьби з трудящими, подає яскраво ролю попів, ролю релігії в цілому в боротьбі з трудящими, розкриває яскраво лицемірство попів, що хочать «вислати своїх овець до неба», ранише остригти всіх до тла, і до пекла — «всіх непокірних атеїстів». — Сатиру на ситуацію в церкві під час церковної відправи подано у вірші «У церкві». При цьому яскраво підкреслено розподіл місць у церкві для багатих і для бідних.

Описам природи Сопілка віддає багато уваги. У невеликому порівнюючи числі її творів (у книжці 21 вірш) вісім віршів в основі з описами природи, або з так званими натюрмортами. Алеж описи природи у Сопілці не ті колишні описи для описів, не та справді декоративна «мертва природа». У Сопілці природа — ситуація, тло, база для творчої праці. «Сонце — животно-ряще природи слово», джерело сили для праці, що скріплює охлялих з одчаю, що зміцнює й саму поезію авторки. Зима важка для трудящих саме з економічних, матеріальних причин. «Пообгризав мороз вуха, носи і пальці й тіло, все мов шилом поколов»... «Ні хліба, ні тепла».

Мабуть, вона також
визвольний рух веде,
коли її мороз
тисне в норі»...

Зима все заморозила, весна, може, хоч лободу дасть трудящим.

Та трудящі самі мусять подбати за те, щоб весняна вода на їхній млин пішла, мусять подбати за те, щоб їм була користь з осіннього врожаю — «трудящий народ — землі володар», тож «до бою готуйся, трудяща біднота».

Сонце, життєдайна сила природи — все це мусить стати на службу трудящих. Трудящі мусять організувати відповідно свою класову боротьбу, щоб оволодіти природними багатствами, використати природні сили, оволодіти всіма засобами виробництва. Виходячи з цього погляду, авторка спрямовує відповідно і свої вірші «Травень» і «Карпати».

«Кучерявий, молодий —
у зеленій блюзі,
в голубім картузі —
милий травень дорогий,
травень бистроокий,
травень, — син весни».

В концепції авторки і є ознакою такої подвійної боротьби з природою і з соціальним поневоленням вірш «Карпати», що в ньому авторка подає на тлі опису гір серед багатства природи — нужденне животіння карпатських мешканців, бо гори захопили різні купці, маючи собі в допомогу божественний чад, церковне кадило. Цей вірш має за основу подвійну боротьбу за звільнення багатства Карпат та гірської бідноти з лабет буржуазії. І це звільнення буде («Весілля чудне»).

«Підуть в танок легіні всі
під клич нової трембіти, —
загомонять гострі пісні,
аж гори будуть тремтіти.
Гей, не плачте, дівчатонька, —
сльози не потрібні,
вибирайтеся з легінями
у похід подібний».

На цьому весіллі молода «не одному з нас причепить стрічку із «крови» Але затримки не може бути. «Хто хисткий піде на глум, під зуби ворога люті». Криваве і свято першого травня: над головами маніфестантів «близнули штихи»... «Кров робітничка квітками красить тротуари і в листопаді».

Описи природи і раніше використовували в літературі для зіставлення з життя людини. Але Сопілка підійшла до цього по-новому, оригінально. Вона надала цьому зіставленню інший характер, — поєднала описи природи з боротьбою за оволодіння багатствами природи, за використання їх на користь трудящих, з класовою боротьбою, відкинувши в основі колишню народницьку солодкуватість.

Та і вона не позбулась ще цілком старого в описах природи та в поданні окремих подій. У вірші «До сонця» вихідною її точкою у боротьбі за оволодіння силами та багатствами природи було ще бажання, щоб сонце допомогло і її пісні стати «на поміч добрим, злим на загладу».

Молот і джаган — не знаряддя для праці, а якісь рівнозначні товариші, що «теж працюють разом з нами». Авторка доходить навіть до цілковитого переборщення у вірші «Спів машин». «З погляду» машин —

«Люди в брудно-синіх блюзах —
наші слуги й наші друзі
і володарі»...

Якісь подвійні взаємини людей і машин, м'яко кажучи, якось трохи чужеродно. Машини знаряддя. Вільна людина, людина соціалістичного суспільства, не може бути слугою, додатком до машини. І коли авторка, що далі у вірші подає ситуацію на капіталістичній фабриці, хотіла саме там, на капіталістичній фабриці, показати місце машини й людини та їх обопільну роль, — вона мусіла це чіткіше подати у вірші «Передновок», авторка подає загально, що «знущується доля проклята» над селянином. Навіть подаючи на тлі опису травня першотравневу маніфестацію, між вимогами є — «Займи нам тюми й війни. Нам світла дайте, науки»... Хто це той, що має забрати від пролетаріату тюми й дати світло і науку? До кого апеляцію? Це залишка старого. Залишками старого треба вважати й оте «Земля родила для всіх однаково» (у вірші «Осінь»). До цього треба віднести навіть саму концепцію основного мотиву вірша «Рубачі». Рубач Василь зашпотився саме тоді, коли треба втікати геть на сторону від підрубаного дуба. Мотив цей старий і не раз вже був у літературі, отож вимагає нового освітлення його. Інакше бо той висновок, що авторка робить у вірші, — хороший міцний висновок, клясово витриманий, — недосить умотивований.

Широко подає Сопілка умови життя та боротьби трудящих Західної України, — і тут авторка не просто малює, показує життя, — вона за допомогою художніх засобів включається до боротьби за звільнення трудящих з-під панської диктатури. Отже її вірш активний, бойовий. В боротьбі наростає нова сила за звільнення пролетаріату — клясова самосвідомість.

«По вулицях крик, метушня, прокляття, —
святкує день змагань визвольних Львів».

Боротьба йде з великими жертвами, уперта. Подаючи висновки з сумних, важких фактів, авторка насичує свій вірш так само, патосом боротьби і певністю в перемогу, — розкриваючи при цьому й причини злиднів. «Чого злиднюємо? — подумаймо над цим». — До найбільшої сили малювання злиднів авторка доходить у вірші «Недуга». «Добродії чесні» хочуть останні рештки забрати у нещасної хворої —

«Розкидають постіль, стягають сорочки,
деруть пазурами шкіру із плечей».

До страшного цинізму доходять ці «добродії чесні». Хвора —

«До праці не здібна, то може недугу
твою було б можна в корості замінити?
Давай я поставлю млинок невеличкий
на ребрах, бо в тебе

в боці є вода.

Хороша нагода, нема що й казати,
попробувать можна...

Стогнеш? Єрунда!»

Здебільшого тематика Сопілки з життя пролетаріату міста. Бере вона теми і з життя сільської бідноти, — але ці теми менше яскраві в оформленні Сопілки. Видно авторка, як робітниця, замало знає це життя. Центральний образ із сільського життя у Сопілці — це «картоплі у ямі так мало», — померзла, «і бульба у кіпцях», «на бульбу ледве стає». Звичайно, цього мало для конкретизації фактів з життя сільської бідноти.

Твори Сопілки мають, так би мовити, розповідний, описовий характер. Авторка пластично, конкретно показує події, наводить факти. Це часом збиває, принижує рух дії, зводить вірш до прозового опису, — алеж і при цьому Сопілка вміє підняти факти на належну височінь, тримати вірш на належному настроєві, надати йому патосу.

В цілому перша збірка Сопілки робить добре враження. Отже, почин зроблено, добрий почин. Тож можна чекати від авторки нових досягнень, придатних пролетаріатові Західньої України, тай не тільки Західньої України, — до боротьби за своє визволення, за будування нового життя.

Дмитро Рудик.

А. КАЛИНОВСЬКИЙ. *Мечем по вузлах*. ЛІМ, 1931. Тираж 6000. Ст. 60. Ціна 1 крб.

Невеличка збірка віршів А. Калиновського є перша його книжка. Вона містить у собі 20 поезій, не поділених на розділи і з досить різноманітною тематикою. Очевидно, не тільки тематична різноманітність спричинилася й до різноманітності стильової. Цьому ще прислужилися й авторова поетична молодість, певні шукання й часті зриви, що походять від першого. Часто ця різноманітність натякає на певний авторів еклектизм, і тільки авторова деяка своєрідність і та ж сама поетична молодість не дозволяють зробити висновків щодо згадуваного еклектизму.

Вірніше, дуже схематично й умовно, збірку можна назвати дуалістичною, в тому розумінні, що Калиновський, почавши з суто ліричних спроб, дійшов до висновку, що з цим вантажем він не може включитися в практику соціалістичного будівництва. Зробивши такий висновок, автор перезброюється лінією найменшого опору, лінією загальників, схематизму і чистого «новогенераційства» — гадає, що цим розв'язується завдання щодо участі поезії в нашому будівництві.

Звідціля, зовсім не випадково, походить і трохи архаїчна і невкладиста назва збірки «Мечем по вузлах», що, як відомо, означає найлегший, але не завжди найрадикальніший засіб, розв'язування «гордієвих вузлів», — у даному разі — проблеми лірики в реконструктивну добу, за авторовим розумінням. Аджеж це не вихід і не переозброєння, коли поет залишає теплі, часто досить невиразні й неутральні рядки, і переходить до загальників і сухих абстракцій.

Що в Калиновського виходять непогано ліричні рядки, а також, що він інколи уміє сюжетово побудувати вірш, говорить поезія «На світанку прощавсь». Поет зумів під цим заголовком збудувати драматичний, сюжетово закінчений вірш на матеріалах інколи непомітної, героїчної боротьби нашої міліції.

«Увійшов... Захиталися стіни;
На долівці забита дружина...
Біля неї сумні молодичі...
«Це за те, що начальник міліції».

Ой, літав по лісах, по яругах,
визволяв від бандитів округу.
А у спогадах болем світанок...
Весь обвитий берізою ранок...

А у спогадах сяйво й тумани...
«Стережися, коханий мій, банди».

Коли б, поруч з емоційним свіжим конденсуванням, не було деякої прикрашувальної тенденції Сосюринського зразка, — цей вірш можна б було поставити поміж кращих зразків революційної лірики.

В інших ліричних віршах збірки теж маємо кілька непоганих поезій. В деяких поет подає окремі клапті теплого реалістичного письма, як у трохи стилізований «Наталі» та в емоційному віршеві-характеристиці «Дві зустрічі»:

«Пам'ятаю, як він лаяв ціни,
Що тоді їх міряли пудами...
Словом, був він дядьком з Полтавщини,
Від дідів і прадідів невдалим...

А учора бачив його знову,
Дивування стримуючи буйне;
Це ж його помітка на путьовці —
Голови зразкової комуни».

Звичайно, що в цих віршах маємо й досить багато хиб, що з них найголовніша — неутральність. Коли навіть тему полювання з купальським пейзажем у віршеві «Ранок» Калиновський оновлює і загострює постаттю мисливця Кузьми Ерофеїча Сичова — революціонера і партизана, то у вірші «Сільська панорама» автор скотився до ідилії:

«Рідні оселі,
Як же люблю тут!
У ставку ділеї
Вогняні цвітуть.
Скоро йтиме ранок —
Трудова пора.
Урожайна радість
Не мине двора».

Протилежно до інших віршів, тут автор проморгав таку собі річ, як класова боротьба на селі, датувавши вірша — 1927 роком.

Нахил до вбачання такої поверхової «глади» маємо і в змальовуванні робітничого побуту у вірші «Відпочинок»:

«Комсомольці фізкульттанок
Устругнули вже на ять...
«Гей, дівчата, є питання:
Підем в степ відпочивать».

Тихо, тихо суне вечір
В електричному вбранні.
Як приємно, як до речі —
Є читальня тут у них...

І коли прибрів з гулянки
В дошку п'яний Льонька Чмих,
Все населення на Занках
Підняло його на сміх».

Такі вірші суб'єктивно можуть бути цілком щирорадянські, але об'єктивно вони не потрібні, а то й шкідливі. Перша «сільська ідилія» — без класової боротьби, а друга, «робоча ідилія» фактично відкидає потребу

культурної революції. Звичайно, що ми маємо величезні успіхи щодо підвищення культурного рівня мас, але подавати ці досягнення в ідилічно-безхмарному пляні аж ніяк не можна, бо поетична річ втрачає свою корисну акцію, або набирає іншого не потрібного спрямування.

Побіжно розглянувши умовно-перший «ліричний» плян збірки, що стоїть наприкінці збірки, хоч хронологічно раніший, вернімося до нашого вступу, де ми говорили про авторове намагання перезброїтись, і що це перезброєння пішло в автора лінією найменшого опору. Свідомо засудивши неутральну лірику, автор разом засуджує, очевидно, і лірику клясово спрямовану й насичену пролетарським змістом. Принаймні, тільки це може з'ясувати абстрактність, часто схематичність, ба навіть епатаційні рецидиви дрібнобуржуазного футуризму, як у вірші «Криве дзеркало».

Всю збірку автор починає теж загальним і трохи високомовним віршем «Велетенський крок».

«О розуме!
В проблемних лабіринтах
Ти не розгубишся,
Як в тумані...
Зупинками віків:
Секунда...
Кварта...
Квінта —
Прямуєш до мети,
І знаєш, де мета».

Звичайно, перезброєння і включення в практику соціалістичного будівництва не може йти лінією опісування загально-невиразного «розуму», лінією голої абстракції, лозунговості й епатації. Так само не потрібне й ідилічне підсолонжування радянської дійсності, що часто призводить до замазування клясової боротьби, діалектичних протиріч, яких не мусить боятися письменники, що сволодів методом діалектичного матеріалізму. А володіти цією метою — завдання багатьох революційних поетів, а також і Калиновського.

Від цього залежатимуть і далші його успіхи щодо участі його поезії в нашому будівництві.

Дані для перезброєння в Калиновського є, треба тільки запам'ятати, що це шлях не «Мечем по вузлах», що це шлях найбільшого опору і найбільших наслідків, шлях діалектичного розкривання нашої багатой дійсності, нашої величезної реконструктивної епохи. Певні дані про справжнє перезброєння автора дають такі вірші, як «Напружним пульсом», «Трагедія факта» (на смерть Маяковського), почасти «У країні жнивських днів», «Радіограма» та вже згадувані «На світанку прощавсь», «Ранок» і т. д., що в них немає схематизму і загальників, а натомість клясова загостреність і заглиблення в конкретний матеріал нашої дійсності.

Щодо техніки віршу, то вона досить вправна. Неприємно тільки вражає пісенність і деяка прилизаність окремих віршів.

Петро Мельник.

ОЛЕКСАНДЕР СОРОКА. *На рейках*. Поезії. Книжка друга. ЛІМ. 1931. Ст. 65. Ціна 85 к.

О. Сорока має вже кількарічний літературний стаж, хоч правда як поет, мало кому відомий.

Доробок його складають дві збірки: «Кимак» — 1929 р. і «На рейках» — 1931 року.

«Кимак» — це була початківська збірка, ще молодого й творчо «зеленого» поета. Тематичний діапазон збірки — село, при чому не нове село,

а старе з усіма його атрибутами. Після прочитання збірки яскраво видно великий вплив Тичини, Косяченка, Рильського, до того ж із збірки видно, що О. Сорока — без яскравої класової орієнтації. Тому перед ним і непомітно було ширших творчих перспектив. Звичайно, це пояснюється браком соціалістичного матеріалу, світогляду зокрема.

Це — щодо першої збірки. Ми навмисне зробили на цьому акцент, щоб підкреслити, що друга збірка поезій «На рейках» далеко не відходить від першої.

Хоч автор наскрізь щирий, безпосередній, ба навіть високої думки про свої поезії, суб'єктивно почуває, що він із сучасністю, алеж насправді його творчість виявляє дрібнобуржуазну суть.

Збірка «На рейках» ділиться на чотири розділи: «Індустріальні мотиви», «Війни», «Розстані» та «З блокноту».

Логіка життя примусила О. Сороку, хоч трохи, але наблизитись до розробки актуальних тем сучасності. Він береться розроблювати індустріальну тематику, алеж в наслідок цього ми маємо псевдо-індустріальні поезії, алілуйщину, що прикриває неутральне ставлення до нашого будівництва. О. Сорока сприймає наше індустріальне місто чисто по-інтелігентському, не органічно. Він вже хоч і не говорить, «що місто для мене, заводи й робочі» — чужі, як це було в попередній збірці, але стоїть осторонь від нього, як пасивний спостерігач.

Поет вітає новий індустріальний вік, засуджує минуле:

«Сьогодні, кажуть,
перший день
Індустрія на рейках.
Обсипавсь морох із пісень,
І селянин не гейка.
А там ще років через три —
Свої авто,
 машини,
Й замовкне,
 стихне дикий крик
Старого міщанина».

(«Псалом індустрії», ст. 9).

Але тут автор «заплутався». Хіба ж ми, проводячи індустріалізацію нашої країни, боремось тільки проти старого міщанина? Індустріалізація є ключ до реконструкції нашого народнього господарства, сільського господарства зокрема. Поява складної машини на селі викликає велику класову боротьбу між пролетарською частиною й рештками капіталізму — куркулями, яких ми ліквідуємо, як класу. А автор саме це й проминув, хоч згадує про якусь боротьбу, абстраговану від класової специфіки.

Так само вузькість сприймання міста обумовлює те, що автор здебільшого бере за самоціль просто пейзаж («Місто встає», «О шостій», тощо). що й «затушковує» виробничі процеси.

Правда, автор береться до показування соціальних процесів класової людини, але тут він виявляє своє безсилля. Щоб підкреслити це, наведемо цілий вірш:

«За заводом, як п'яний липневий ранок,
Поспішає на жнива за місто день.
Над закуреним містом завод гуде,
І липневий світанок сюрчками ранить.
На селі незабаром —
 не коса й не серп, —
Куркулеві не місце сидить на комбайні, —

Од машини димок —
 виноградний гризен,
 І на нивах спокійний, як завжди хазяїн».

(ст. 20).

О. Сорока найбільше зв'язаний з подіями старих часів, з дореволюційним селом, і, природно, розгортає це в примітивізованих поезіях.

Цілий розділ книжки автор присвятив імперіалістичній війні.

«Вийшла мати
 Сина зустрічати.
 Повертався син з далекої дороги
 Повертався син з війни безногий».

Але в цих поезіях О. Сорока тільки констатує факт, не дає класової оцінки.

Чи не найгірші поезії, що заслуговують на суворий присуд, це поезії двох останніх розділів: «Розстані» та «З бльокноту».

Вони найбільше характеризуються естетизацією природи, аполітичністю, відсутністю класового спрямування. Коли в попередніх розділах в О. Сороки пейзаж закривав головну думку, то тут він — найулюбленіший мотив.

Звичайно, ми не проти пейзажу, коли він має соціально пролетарське відбиття, але проти пейзажу «неутрального».

Автор збірки подає пейзаж так:

«Ходить вітер щоранку степами,
 Ходить барва щоночі в степах,
 Жовта осінь —
 на обрії пляма,
 Жовте листя — клубками комах.
 На узлісі —
 джерелами фарба,
 На узліссі — бруїться гілля.
 Стала нині жовтавою карба,
 Нині жовтою стала земля». (ст. 60).

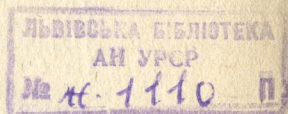
Поет ховається в пейзаж, його поезії залишаються «поза часом і простором». Його пейзаж, біологічні моменти ваблять у більшій мірі, аніж соціально загострена тема.

І в тих поезіях, де поет підходить до трактування села, він не помічає класових зрушень, він з любов'ю ідеалізує його, знову ж у пейзажній інтерпретації.

Загалом збірка пройнята реакційним забарвленням (не рятують поодинокі поезії), як ідеологічно так і формально, автор ще й досі перебуває в ідеалістичних тенетах.

Щоб позбутися цього, треба органічно сприйняти нашу дійсність, а для цього треба врешті відштовхнутись від тієї частини інтелігенції, що й досі ще хитається, включитись у практику нашого соціалістичного будівництва, відтворюючи нові теми, трактуючи їх методом діалектичного матеріалізму.

Василь Битюк.



З м і с т

І. Димерець. Перекоп.	3
Г. Шкурупій. Монгольські оповідання.	7
Д. Чепурний. „Кзил Юлдус.“	41
В. Атаманюк. Тринадцятий сніп.	45
Г. Семиволос. Протока.	60
П. Вуек. Будконтора.	62
Г. Косяченко. Одчиняй семафори.	82
І. Ле. Як я працюю над „Романом міжгір'я“	83
Л. Підгайний. Від попутника до спільника.	107
Г. Аврутіс. Короткозорість чи шкідництво?	118
Бібліографія: М. Сопілка. Роботящим рукам. — <i>Дм. Рудик</i> (124).	
А. Каліновський. Мечем по вузлах. — <i>П. Мельник</i> (128). О. Сорока.	
На рейках. — <i>В. Битюк</i> . (130).	

1.110/193
18

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
„ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

Приймається передплату на 1931-й рік
на літературно-критичний і мистецький місячник

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

(видання рік сьомий)

що виходить книжками на одинадцять аркушів.

„Життя й Революція“

подає кращі твори з української
і чужоземної літератури.

„Життя й Революція“

містить критичні огляди поточної укра-
їнської й чужоземної літератури.

„Життя й Революція“

освітлює питання образотворчого, те-
атральн., кінематографічн. мистецтва.

„Життя й Революція“

відгукується на головніші з політич-
но-економ. та науково-технічн. питань.

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ

На 1 міс. — крб. 85 коп.

На 6 міс. 4 крб. 25 коп.

„ 3 „ 2 „ 50 „

„ 12 „ 8 „ —

Річну передплату можна вносити: здаючи замовлення—50%,
1 квітня—25%, 1 червня—решту 25%.

Передплата за кордон на рік—5 дол.

Окреме число 1 крб.

Адреса редакції: Київ, вул. К. Маркса, 5. Буд. Літератури.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ ПО ВСІХ ФІЛІЯХ
КНИГОЦЕНТРУ ДВОУ

Ж-5876

1931 г. 9